ВСТУПНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Література, в якій висвітлювалося б питання походження українського народу, дуже невелика. Власне кажучи, вона обмежується двома працями: книгою, власне, брошурою відомого археолога, основоположника української археології В. В. Хвойки "Обитатели древнего Поднепровья", що вийшла р. 1910 в Києві, в якій автор в дуже стисло.лу викладі підсумував загальні висновки своїх багаторічних археологічних студій, та розвідкою проф. Вадима Щербаківського "Формація української нації", яка вийшла р. 1941 в Празі у виданні Ю. Тищенка. Це в основному все, що ми мали й маємо досі в питанні про походження українського народу.

Проф. В. Щербаківський у своїй праці зробив спробу сполучити дані археологічні, антропологічні й етнологічні. Немає сумніву: лише об'єднавши матеріали археології, антропології, етнології й мовознавства, можна розв'язати складне й відповідальне питання етногенези українського народу.

Звичайно, буття народу переступає межі окремих епох. Змінюються епохи, народ лишається незмінним. Відповідно до цього дослідження передісторії набуває особливого значення при висвітленні етногенетичних процесів. Тим-то проф. Щербаківський мав цілковиту рацію, коли у "Вступі" до своєї праці писав: "Для нас, для розуміння нашого сьогоднішнього внутрішнього "я", важна не тільки наша недавня козацька історія і не тільки князівський період, але також і всі попередні періоди" (стор. 5).

В питаннях етногенези вирішальне слово належить не історикам, дослідникам історичних процесів, а пе-редісторикам, дослідникам, що вивчають передісторію, отже, насамперед археологам. Лишаючись в межах історичних періодів історії України, ми не розв'яжемо питання про генезу нашого народу. Ми повинні заглибитись в попередні періоди,

почавши з найдавніших, досліджуваних на підставі матеріалів, здобутих археологією в першу чергу.

Археологічна наука на Україні за останні часи зробила великі успіхи в своєму розвиткові. Розкопки, які переводилися в 30-х роках, і праці щодо кодифікації археологічних матеріалів, накопичених по музеях України, які були розпочаті в останні роки перед війною (1941—1945), дозволили внести значну ясність в питання, які досі лишалися або цілком нез'ясованнми, або викладалися довільно, не сперті на будь-які конкретні матеріали.

Досі йшло накопичення матеріалів, процес важкий, тривалий і невдячний, тепер ми можемо наважитись перейти до деяких, хоча б і попередніх, підсумкових узагальнень.

Три проблеми взаємопов'язане між собою: розподіл історії і передісторії України за епохами, хронологічне визначення цих епох і аналіза етногенетичних процесів, що відбувалися на Україні, в межах окремих епох та в історичній послідовності процесу зміни цих епох.

Можна бути прихильником концепції автохонности українського народу, можна, навпаки, обстоювати той або ж інший варіант міграціоністської теорії, твердячи, що наші предки не були споконвічними засельниками нашої території, а прийшли в Наддніпров'я з іншої території, але і в першому випадкові, і в другому кожен з дослідників, яких би поглядів він не тримався, повинен з усією тверезою сумлінністю проробити всі дані, які стосуються висвітлення питання про етнічні зміни, що мали місце на Україні, починаючи якщо не з палеоліту, то в кожнім разі неоліту або енеоліту.

Ми не збираємося тут говорити про палеоліт, про давньокам'яний вік, про часи, відокремлені від нас 10—25 тисячами років. В свою чергу, недосліджe-ність — в даний момент — проблеми неоліту, початкових етапів новокам'яного віку, примушує нас обминути також і цей період.

Ми воліємо почати з часів найкраще знаних і найдокладніше тепер вивчених, з енеоліту, з кінцевих етапів неолітичної доби на Україні, з культури, знаної в археології України, як епоха т. зв. трипілля, або ж, за іншим її означенням, з культури мальованої кераміки.

Ще зовсім нещодавно археологи сперечалися щодо наявности неоліту, зокрема раннього неоліту на Україні. Супроти тих з археологів, які заперечували існування раннього неоліту на Україні, або ж, точніше кажучи, заперечували заселеність території України в цей період, посилаючись на те, що, мовляв, в цей період ландшафт України зберігав свій післяльодовиковий характер і надто велика вологість не дозволяла заселити людям басейн Дніпра, — ми не поділяємо жодного з цих поглядів, ані про воло-гіс'іь ландшафтно-кліматичних умов, ані про незаселеність України в цей період. Але археологія дає нам поки що надто мало, щоб казати щось певне і про неоліт нижнього Наддніпров'я, і про неоліт Волині.

І хоч де повинно буде позначитись на наших кінцевих, результативних висновках щодо процесів, які мали місце на зламі від трипілля до післятрипільського періоду, ми примушені тим часом залишити виклад цього етапу в стороні. Почнімо з трипілля.

ЕПОХА ТРИПІЛЛЯ

Територія поширення трипілля на Україні. Густота заселення

В III тисячолітті перед Різдвом на території Правобережної України, на теренових просторах від Дніпра до Дунаю була поширена пишна й квітуча культура, яка вперше була відкрита наприкінці 19 ст. археологом В. Хвойкою на середньому Дніпрі в районі м. Трипілля і відтоді ввійшла в науковий обіг під назвою трипільської. Це є високорозвинена культура ефектних барв, складного орнаменту, орнаментальних прикрас, з пишною декоративністю мальованих хат, розписаних печей, фарбами розмальованого посуду. Відповідно до

цього, трипільську культуру звуть також культурою мальованої кераміки.

Як сказано, трипільська культура була поширена на правобережній Україні, від Дніпра до Дунаю, її виявлено також і на лівобережній Україні, але поки що тільки в окремих пунктах. Слід гадати, що наступні розкопки уточнять це питання про поширеність трипілля на лівобережній Україні.

Що ж до правобережної України, то на етапі трипільської культури, отже, в III тисячолітті перед Різдвом, це була густо й суцільно заселена країна. Було б передчасно намагатися визначити кількість населення України в той період в цифрах, які претендували б на ту або Іншу, більшу або меншу тот" ність, але можна певно сказати, що населення України в III тисячолітті було дуже численне.

В районі Трищлля, на середньому Дніпрі, місцевості найкраще обслідуваній археологами, виявлено, що поселення одне від одного розташовувалися на Відстані коло півкілометра. Якщо нанести виявлені пункти трипільських поселень на карту і зіставити цю археологічну карту з картою сучасної заселености цього району, то з'ясується той своєрідний і зовсім, на перший погляд, несподіваний факт, що поселень в III тисячолітті було більше, ніж нині. Вони були розташовані ближче одне від одного, ніж за наших часів. Вони були менші, ніж наші теперішні, але траплялися далеко частіше.

ЕПОХА ТРИПІЛЛЯ

Топографія. Кліматичні умови на Україні в III тисячолітті

Деякий час в археологічній науці панувала думка, що поселення трипільців розташовувалися виключно на високих плато. Це пов'язувалося з гіпотезою про вологий клімат України, з твердженням

про високий рівень води в Дніпрі й його допливах, з припущенням, що дрібні струмки наших часів за часів трипілля були великими ріками.

Наші досліди ствердили хибність цього припущення. Трипільці селились як на відкритих місцях високих плато, так і внизу, в долинах між плато, в ярах, на берегах невеликих річок, що текли в Дніпро. Іншими словами, топографія трипільських селищ не відрізнялася від топографії сучасних поселень українського селянства з тією хіба відміною, що коли нині хата селянина відокремлена від річки левадою, за часів трипілля житло будовано безпосередньо на березі струмка.

Тотожність кераміки в трипільських селищах на плато і в долині біля річок довела, що ми маємо справу з синхронними поселеннями, з поселеннями одного й того самого часу.

Оскільки трипільці таким чином мали можливість селитися в глибині ярів, безпосередньо по берегах струмків, цей спостережений нами факт став вирішальним доказом для того, щоб відмовитися од теорії, яку обстоював І. Підоплічко в одній із своїх друкованих праць про вологий клімат України за часів трипілля. Клімат України за часів трипілля в III тисячолітті перед Різдвом не відрізнявся од сучасного. Важко сказати, чи не був він дещо тепліший, але в кожнім разі він не був вологіший. Наявність іноді двох печей в невеликій кімнаті, на які поділялося тодішнє трипільське житло, здавалося, вказує, що клімат того часу вимагав добре палити хату. Отже, навряд щоб клімат міг бути більш теплим, ніж тепер.

Ми не маємо даних, щоб казати про більшу або меншу лісистість України за часів трипілля. Щодо чорноземлі, то кидається в вічі та обставина, що територія розташування трипільських селищ в основному збігається з територією чорноземлі на Україні. Тут природньо повстає питання: чи трипільці селилися саме на тих місцях, де вони вже знайшли чорнозем-лю, чи, може, майже двохтисячолітнє культивування грунтів, обробка грунтів трипільцями призвела до витворення цього високоякісного шару гумусу. Питання, що тим часом чекає на відповідь.

Форма селищ. Одне з поселень трипільських часів (на урочищі Коломищина, коло села Халеп'я, в районі м. Трипілля) розкопано повністю. Як показали розкопки, властивою особливістю селища трипільських часів було те, що житла в цьому селищі були розташовані по колу. Отже, середина селища становила вільну, незабудовану площу. Це був майдан, який, слід припускати, правив за загін для рогатої худоби. Жодних повіток при житлах не виявлено. Доводиться гадати, що стадо заганялось на цей майдан і тут в колі, замкненому житлами, худоба знаходила собі безпеку й охорону від нападень диких тварин. Етнографічні дані вказують, що такий спосіб побудови селищ, з житлами, розташованими по колу і майданом-загоном для худоби в середині, є характерний для скотарських народів. Він трапляється ще й нині в південноафриканських народів, де селище є разом з тим і загоном для худоби (селище-загін; село-крааль).

Житла. Техніка будівництва. В згаданому селищі, яке розкопано на Коломищині, було біля 30 жител. Житла були великі; вони були — і це знов же слід підкреслити — більші щодо своїх розмірів за розміри хати сучасного українського селянина. Вони мали до 4—5 м в ширину і до 15—20 м в довжину.

Трипільці мешкали в великих і просторих хатах. Сучасна, новітня селянська хата—це, схематизуючи, піч з добудованим до печі простором, що охоплює піл (місце для спання), який прилягає до печі, та стіл, поставлений на площі, яка витворюється, відповідаючи, з одного боку, довжині місця, відданого для полу, а з другого місця перед піччю, де порається й порядкує господиня. Ця хата — однопокоєва або двопокоєва, розподілена сіньми. Що ж до хати трипільських часів, то вона на Коломищині багатопокоє-ва. Вона має чотири покої (кімнати-камери), відокремлені один від одного дерев'яними перегородками; в кожному покої була піч або груба з колопічними підвищеннями (лежанками) як місцями для спання. Іноді в покої бувало дві печі.

Трипільську хату будовано з брусів, поставлених сторч і обмазаних ззовні і зсередини грубим шаром глини. На півдні, на Уманщині (в

Володимирівні), де бракувало дерева, хату будовано, як і нині, в т. зв. саманний спосіб, отже з вальків глини з найменшою кількістю витраченого на побудову хати дерева.

Модельки трипільських хат, знайдені під час розкопок, вказують, що хати розмальовувалися як ззовні, так і зсередини. Цей звичай, як відомо, зберігся й до наших часів. Але слід визнати, що 5 тисяч років тому, в III тисячолітті перед Різдвом, трипільці малювали свої хати естетично досконаліше й далеко барвистіше. Ефектний різнокольоровий розпис золотавого відтінку з жовто-брунатних, червонуватих, рожево-чорних смуг справляє враження буйної й нестримної фантазії, тріюмфи барв, що з них милувалася жінка, розмальовуючи хату, як це засвідчує моделька, знайдена в Володимирівці (на Уманщині).

Узори розписів хат, зібрані на Уманщині за наших часів, вказують на високу досконалість смаку, але немає сумніву, що розквіту ця ділянка народнього мистецтва досягла вже за трипільських часів. Тепер мистецтво стало приватнішим, інтимнішим. За "трипілля" воно було далеко всеосяжнішим, більше декоративним, розрахованим на більші площі й дальші відстані. Воно було тоді більш театральним, більша сценічним, не осібно-родинним, а, так би мовити, загальнообов'язковим, всенародним.

Родинний лад. Зіставляючи структуру і розміри трипільського житла й сучасної селянської хати, неважко зауважити, що характер родини й родинного ладу за часів трипілля й за наших часів був відмінний. Сучасна хата розрахована на окрему невелику родину; батько, мати, діти; хата, звичайно, не поділяється; як зазначено, вона у нас однопокоєва.

Багатипокоєвість трипільського житла, його поділ на кїлька покоїв, більший його розмір за новітню селянську хату, — усе це вказує, що трипільська хата була призначена для більшої родини, ніж "вузька" родина наших часів. Немає сумніву, в трипільському житлі жили родичі, кревняки, але для кожної малої родини виділялась окрема камера,

окремий покій. Трипільці жили в більших житлах, але на окрему родину припадала житлова площа менша, ніж нею користується родина сучасного селянина.

Кожна окрема вузька родина становить за наших часів ізольовану, самодостатню родинну й господарчу одиницю; цього не було за трипільських часів. За часів трипілля "вузька" родина вже виділялась зі складу роду; вона мешкає осібно, готує їжу і їсть теж осібно; але разом з тим вона співмешкає й співгосподарює. Процес господарчо-родинного віддиференціювання окремої вузької родини за трипільських часів почався, але він ще не є завершений. Родинний лад трипільців з цього погляду становить переходовий ступінь між материнсько-родовим устроєм та батьківсько-родовим .

Господарчий лад. Хліборобство й скотарство. Україна трипільських часів — суцільно хліборобська країна. В домішці до глиняних вальків ми знаходимо стало полову, цілі зерна, зернову луску. Хліборобство не було додатковою галуззю в системі господарства того часу, воно становило основу трипільського господарства, було його провідною ділянкою. З хліборобством було сполучене скотарство. Скотарство було великохудобним. Віл і корова визначали склад стада. Кістки коня не виявлені за часів трипілля. Віл, а не кінь є типовим для часів трипілля.

Відсутність повіток при окремих житлах для худоби, спосіб побудови селища в суцільно пов'язаному взаємосполученому колі жител, те що ціле

селище було одночасно загоном, здається, вказує, що худоба була тим часом спільною власністю цілої громади й стадо було громадським стадом. Продукти поділялися між окремими родинами, але стадо було спільногромадським; не виключено, розуміється, що в межах спільного стада окремі родинні групи, пов'язані ближчим кровним зв'язком, співжиттям і співпрацею в окремому житлі, могли мати в громадському стаді їм приналежне поголів'я, продуктами якого вони осібно

користувалися, але, сумніву немає, громада на даному етапі ще панувала над окреміш-ністю родинних груп.

Село. Місто. Села були відкриті, їх будовано на відкритих місцях, без того, щоб топографічне їх пристосовувано до рельєфу місцевости, який давав би природні умови для захисту. Життя було осіло-хлібо-робське й мирне. Трипільці при виборі місця для своїх селищ не потребували ізолюватись від околишнього простору, оселюватись на відрубних горбах, відокремлюватись ровами й валами. Вони потребували захистити свої стада од нападів звірів, чим і був зумовлений спосіб побудови селищ, але про щось більше вони не дбали. Вони могли мешкати по березі ріки зовсім невеликими оселями, очевидячки, без того, щоб це становило для них якусь небезпеку.

Якщо припустити, що в кожному житлі селища, розкопаного на Коломищині під Трипіллям, мешкало 10—15 осіб, то в 30-х житлах сього селища повинно жити 300—500 людей. Такі, очевидячки, були середні розміри селищ трипільських часів. Були, однак, менші, але були й більші. В Володимирівні на р. Синюсі, що впадає в Бог, виявлено більше ніж тисячу жител. Якщо на ті часи, то можна цілком певно твердити, що на даному етапі село вже починало перероста ти в місто .

Зважаючи на географічну територію, де розташовано Володимирівну, на розвинений культ, на далеко більшу пишність посуду й його орнаменту, на меншу скупченість людей в окремих житлах (житла в Володимирівні не 4-камерні, а двохкамерні), можна гадати, що тут, на півдні, був центр трипілля. Київщина була лише периферією.

Що в'яже трипілля з сучасністю? Ми й трипілля. Хліборобство, скотарство, топографія селищ, спосіб будови жител, розпис хат і печей, виразні й визначні господарчі й народномистецькі спільноспадкові традиції...

Україна часів трипілля була суцільно хліборобською й суцільно заселеною країною з великими стадами великої рогатої худоби, з численним і густим населенням, з високорозвиненим орнаментально-декоративним мистецтвом. Це була вже на даному етапі країна одночасно сільська й міська, з широкими куль-турними зв'язками з Наддунав'ям, Закавказзям (Анау), Середземномор'ям (передмікенська культура Греччини), Малоазійськими країнами, Месопотамією і, можливо, навіть Єгиптом .

Україна не становила в цей архаїчний період якоїсь замкненої в собі, ізольованої од цілого культурного світу країни. Навпаки, вона входила в загальне коло тодішнього культурного світу, що в ньому панівне місце належало країнам Месопотамії й Єгиптові, — країна, що виразно тяжіла на південь і південний схід, відповідно до тодішніх центрів світової культури. Ці центри тоді, як сказано, були на півдні й південному сході.

Тут початкові, вихідні первні культури України за 5 тисяч років до нашого часу. І проф. Щербаківський мав рацію, підкреслюючи в своїй згаданій вище книзі зв'язки українського трипілля з Месопотамією. Месопотамія так само не знала коня, а вола, як і три-пілля. "Культура на волах, стодола, ярмо", —так визначає проф. В. Щербаківський провідні риси, що в'яжуть етнографічну культуру українського народу з традиціями трипілля. Це, безперечно, так, але слід відзначити й відміни: хліборобство з безтяглового стало орним; худоба змінила тип: віл трипільських часів, бос прімігеніус, вимер; житло з багатокамерного стало однопокоєвим, родина з великої стала вузькою. Збереглась, затримана від часів трипілля, народномистецька традиція розпису хат, але спосіб розпису змінив свій характер.

Отже, повинна бути ясність: п'ятитисячолітній зв'язок з трипіллям не був і не е зв'язком "китайського" типу, незмінністю сталого перебування; він здійснювався в змінах і через зміни, через катастрофи й кризи. Цей зв'язок підпорядковано законам зміни епох. Історія України перейшла через кілька епох. Тим-то поняття епохи як структурної

цілости є однією з вирішальних, напрямних засад в наших сучасних історіософічних концепціях і студіях.

Етнічно-антропологічний тип трипільської людности. Усе вище сказане і взяте в культурно-історичному аспекті дозволяє нам, нарешті, перейти до основного питання нашої теми, до питання про антропологічний тип трипільської людности, про етнічну приналежність населення України за трипільських часів. І, відповідно до того, накреслити постановку проблеми про можливість спадкових етно-генетичяих зв'язків між населенням України за трипільських часів і сучасним її населенням. Інакше кажучи, ми шукатимемо відповіді на питання: чи були трипільці генетично нашими предками?..

Проф. В. Щербаківський зробив спробу знайти й подати пряме розв'язання цієї проблеми. В своїй книзі він висунув твердження, що найдавніше населення України за неоліту, саме трипільська людність, нтропологічно репрезентувала передньоазійський етнічний тип. <Це, — зазначав проф. В. Щербакївський, — могли бути тільки круглоголовці передньо-азійського типу (яфетити), які принесли цілу цю хліборобську культуру з Передньої Азії" (стор. 39). "Передньоазійська круглоголова раса залишила найбільше останків своєї культури на території України в сточищу Дунаю й на північ од Чорного моря... На Україні рештки її культури можна бачити від Карпат аж до Кавказу; а особливо багато на Буковині, в Галицькім Поділлю й далі на схід аж до Дніпра" (там-таки, стор. 25).

В темній невиразності минулого цим твердженням накреслювалося дещо певне, але вся справа полягала в тому, що твердження це висунене було як висновок гіпотетичний з історично-культурної картини неолітичної доби, як вона малювалася передісторикові за сукупністю всіх наявних даних. До висуненої ним антропологічно-етнічної тези проф. В. Щербаківський дійшов бічними шляхами, як історик культури, для якого український народ є хліборобський народ, що в своїх господарчих формах зберігає прадавню традицію хліборобської

культури бика (вола), як вона склалася свого часу в культурних центрах Месопотамії.

З цього боку на сьогодні ми знаходимося дещо в кращому становищі щодо джерел. Щоправда, взагалі, на значний антропологічний матеріял не доводиться сподіватися. Річ у тому, що, як про це згадує й проф. В. Щербаківський, "тілопальний похорон нищив скелет, а через це не лишав нам матеріялу, на підставі якого можна було б антропологічне встановити соматичний вигляд раси, належної до цієї культури" (трипільської, стор. 39).

Але тут в пригоді нам можуть стати трипільські статуетки. Довгий час трималася думка в дослідників про кулотовий, абстрактно-умовний, так би мовити, метафізичний характер цих статуеток. Однак розкопки в Сушківці, Володимирівні і т. д. дали нам статуетки, реалістичний характер яких не мож" бути заперечений.

Портретна правдивість, антропологічна реалістичність статуеток якнайвиразніше кидається в вічі. До того ж починає призбируватись і антропологічний ма-теріял. На одному з жител на Коломищині, розкопуваному Мих. Макаревичем, трапилася знахідка чолової частини черепа, скошена форма якого цілком відповідала антропологічному типу, відтвореному в статуетках. Проф. В. Міллер, який розкопав кістякові поховання в неолітичному могильникові біля Ігрені на р. Самарі (поблизу Дніпропетровського), в свою чергу, ствердив подібність виявленого ним антропологічного матеріялу й статуеток.

Опублікована в одній з статей проф. Грозного, фахівця в питанні про хеттів (хетітів), світлина кам'яної плити з зображенням хетітів не лишає й найменшого сумніву про близькість етнічного типу хітітів й трипільців, як ми знаємо цей останній за даними статуеток і черепів . Отже, проф. В. Щерба-ківський мав цілковиту рацію, вказуючи на спорідненість між трипільцями й хетітами. Для хетітів властиве також скошене чоло, вигнутий вірлячий ніс, продовгасте витягнене обличчя, як і для трипільців.

Отже, на сьогодні питання про етнічну приналежність трипільців, про антропологічне визначення їх соматичного типу може вважатись в основному розв'язаним: трипільці належать до т. зв. "передньо-азійського" антропологічного типу. Вони є представники арменоїдного (баскоїдного) типу, як звичайно характеризується в антропологічній науці в цілому неолітичне населення Європи й Середземномор'я.

Ми підійшли таким чином до основного питання; в якому генетичному зв'язку стоїть етнічно українська людність до трипільської, яка заселювала лісостеп правобережної України 5 тисяч років тому? Проф. Щербаківський відповідає на це питання позитивно. "Англійський вчений Геддон справедливо каже, що антропологічна мапа Європи з часів неолітичної доби дуже мало змінилася. І ми вправі вважати і твердити, що ми є та були автохтонами на своїй землі не від VI віку по Різдві Христовім, тільки ж від неоліту, тобто не менше 5000 літ" (стор. 6).

Відомий археолог В. В. Хвойка в своїй книзі "Древнейшие обитатели среднего Приднепровья" (1910) так само вів пряму лінію од трипільців до нинішніх українців. З його твердженнями не можна не рахуватися. З усіх археологів, які копали досі на Україні, він володів найбільшим археологічним досвідом.

Однак тут треба виразно відокремити лінію культурно-історичних традицій і етнічних зв'язків. Немає сумнівів, уже в трипільський період Україна набуває певної суми характеристичних ознак, що лишаються властивою приналежністю за наших часів етнографічної культури українського народу як народу хліборобського. Від трипільських часів і до наших часів протягом 5 тисяч років існує на Україні хліборобство, й хлібороб плекає в своєму господарстві волів і мережить ярмо. В тих самих кліматичних і ландшафтних умовах, на берегах тих самих річок і на просторах тих самих плато, на масній чорноземлі, шляхом між золотавими ланами пшениці простують воли. Сивий дим здіймається вгору з хат, обмазаних глиною й розписаних смугами кольорових барв. Як і за часів трипілля, так і досі жінка підмазує глиною долівку, розписує

фарбами хату й піч. І при вході в хату висить зображення вічного дерева, в теперішній деформації: квітка в вазоні, мотив вишиванок, що сходить в своєму прототип? до трипілля, коли його позначали малюнком на прясельцях.

Уже за неоліту сформувалася на Україні сума певних елементів матеріяльної культури, що входить і досі як складова частина до змісту етнографічної культури українського народу, але все ж таки за своїм антропологічним типом українці не є трипільці, і тут не може бути поставлений знак рівности.

Як в мовному відношенні український народ говорить однією з індоєвропейських мов, а не однією з перед індоєвропейських, яфетидичною абощо, так і антропологічне український народ не може бути ототожнений з народами, що справді є прямими нащадками неолітичної людности Європи, як, приміром, баски в Пиренеях в Еспанії. За своїм антропологічним типом, як прямі нащадки неолітичної людности Європи, баски далеко ближчі до трипільців, ніж українці. Це виразно кидається в вічі при порівнянні сучасних фото басків з трипільськими статуетками.

Для українського антропологічного типу не є властиві ні різко скошене чоло, ні вірляче вигнутий ніс. Прямий, а не вигнутий. Обличчя продовгасте, а не витягнене.

Цим всім сказаним ми хочемо ствердити, що ми не повинні ототожнювати народи, які є нині, за наших часів, прямими нащадками неолітичного населення Європи, і народи, які прямими нащадками людности неолітичної Європи не е. Між неолітичною Європою, між її народами й культурами й нами, українським народом, лежить кілька епох, що заступили одна одну. Етнографічна культура українського народу не лишилася тотожною собі від часів неоліту.

Історичний процес ж завжди є процесом простого, нічим не опосередненого перебування, як. він не завжди також е процесом прямого росту. Проста лінія є зручна лінія для діяграм, але й в діяграмах П часто доводиться заступати кривими й перерваними.

Історичний процес не завжди є процесом простих і прямих ліній, як не завжди закон ототожненого, відновлюваного в своїй незмінності повторення, прямої тотожности керує історією. Історичний процес здійснюється не лише в еволюційному процесі поступового розвитку або незмінно завжди тотожнього собі процесу біологічного відновлення поколінь, але і в протилежних їм процесах часткового або цілковитого винищення поколінь, народів і культур.

Учені попереднього часу говорили або про поступ, або про сталість. Ми воліємо говорити не лише про зріст і перебування, але й про регрес і несталість, про занепад і катастрофи. Кризи й винищення становлять не менш важливий чинник історії, ніж зріст, сталість, перебування, поступ. Смерть, загибель, втрати також рухають історією, як і народження. І ми підраховуємо не лише здобутки, але й втрати.

Дехто з учених виявляв тенденцію пояснювати весь історичний процес і всі історичні явища як продукт і вислід кількісного зростання людности. Тим часом загибель людности грала не менше важливу ролю в історії країн.

Отже, коли ми кажемо, що ми є автохтонами на нашій землі, що ми живемо на ній не від VI ст. по Різдві, а ще від неоліту, від III тисячоліття перед Різдвом, ми повинні, кажучи це, зважити, що між нами й людністю неолітичної України лежить кілька перейдених нашими предками епох, кілька етапів етнічних деформацій, ступнів розвитку, оформлюваного в проявах різних, часто протилежних тенденцій розвитку і одночасно пережитих криз.

Ми повинні зважити, що наша автохтонність на нашій землі не була плодом і наслідком лише самої Оологічної зміни й біологічного відтворення поколінь, що в русі часу, протягом тисячоліть, послідовно заступали одне одне — процес незмінний і однозначний, тоді справді ми були б антропологічне тотожні трипільцям, — а вислідом суворих випробувань історії. В грозах і бурях знищень, в бурхливих змінах і зламах творився український народ, що став таким, яким ми його знаємо нині.

ЕПОХА ПІСЛЯТРИПІЛЬСЬКА, ПЕРЕДСКИТСЬКА

(II тисячоліття перед Різдвом)

Історію ми вивчаємо як зміну відмінних, структурно самодостатніх епох, що заступали одна одну, часто протистоючи одна одній. Епоха трипілля завершується десь на зламі III і II тисячоліть до Різдва. П заступає інша епоха, яка досі ще не прибрала собі в археології сталої назви і яку з однаковим успіхом можна було б означити як післятрипільську, або ж передскитську. І відповідно до того, як трипілля репрезентує кінець неоліту (енеоліт), а скити—це вже раннє залізо (гальштат), то цей період за даною номенклатурою ми повинні були б означити як епоху бронзи, якщо б це могло внести ясність в освітлення даного періоду .

На межі III—II тисячоліття (тут можуть бути запропоновані різні варіянги; хронологія для даного періоду не може претендувати на те, щоб бути довершено точною) трипільська людність була винищена. Трипільська культура зникає на теренах України .

Археологічні розкопки стверджують, що знищення було раптовим і суцільним. В деяких житлах (приміром, розкопаного селища на Коломищині поблизу Трипілля) залишилася глина з слідами жіночих пальців на ній, заготована в хаті, щоб ліпити посуд. Катастрофа прийшла несподівано, знищення було остаточне. Воно охопило всю

територію розповсюдження трипілля, на півночі, як і на півдні. В Коломищині коло Трипілля і в Володимирівні, Сушківці на Уманщині і т. д. Усе було зруйноване, спалене, сплюндроване.

Трипільська культура зникає на території України; її заступає інша культура, нова, значно відмінна від неї і в багатьох відношеннях їй протилежна.

Ця нова культура, що заступила трипільську, археологічно вивчена далеко менше як попередня, але все ж таки на сьогодні ми маємо про неї вже більше або менше виразне уявлення.

Мова йде про так звану культуру шнурової кераміки . Якщо для трипілля був характерний мальований посуд і відповідно до цього трипільську культуру ми визначаємо як культуру мальованої кераміки, то для даної культури властивий є посуд, на якому орнамент роблено з допомогою відтисків шнурка, скрученого мотузка, — звідкіля й повстала згадана узагальнена назва для цієї культури як культури шнурової кераміки.

Посуд, властивий цій кераміці, далеко грубішій і грубіший, далеко простіший і примітивніший, ніж той тонкостінний, з добірної, добре одмученої глини зроблений, елегантно витончений, мистецько й технічно досконалий посуд трипільських часів.

Посуд з шнуровим (мотузковим) орнаментом справляє враження посуду глибоко провінційного, посуду глухих і замкнених закутків, що існував десь в ізольованих місцевостях, в одриві од тодішнього культурного світу. Він існував десь, досі не піддаючись впливам трипілля, незалежно від нього й поза ним. Певне, далі на захід або північ... Він, цей посуд, означає зниження технічного й, одночасно, мистецького рівня, крок назад, а не вперед в розвитку керамічного виробництва, етап не поступу, а регресу.

Після катастрофи, пережитої трипільським світом, рух і розвиток починається знову. Починається з етапів, що здавалися остаточно перейденими за попередньої епохи.

Ця технічна й мистецька примітивність, деградація посуду шнурової кераміки, в порівнянні з трипільською, вводили в облуду тих археологів, які в зміні типу культур шукали лише ознак поступу. Вони датували культури в залежності до їх рівня розвитку; їм здавалося, що якщо примітивніше, то початковіше, й якщо розвиненіше, то хронологічно пізніше. Тим часом менш розвинена кераміка шнурового типу належить пізнішій добі в порівнянні з трипіллям; вона належить епосі, яка прийшла після трипілля й заступила останнє.

Топографія селищ доби шнурової кераміки. Розкопки трипільської культури досі не дали вказівок на подвійність культурних нашарувань. Культурний шар в місцях знахідок трипілля завжди одноверство-вий. Перекладаючи це з мови технічно-археологічної на звичну нам мову історії, мусимо ствердити, що переможці не оселилися на місцях осель переможених. Вони не оселилися на площі знищених ними трипільських селищ. Вони оселилися деінде, в інших місцях, в місцевостях з іншими ґрунтовими умовами і з іншим топографічним профілем.

Ми знаємо, трипільці шукали чорноземлі. Носіїв шнурової кераміки чорноземля не цікавила. Вони не осіли на теренах тих районів, де жили протягом тисячоліття перед цим трипільці, приваблені сюди глибоким шаром добірної масної чорноземлі.

Це з огляду на умови грунту; що ж до місцерозташування, то і під цим оглядок топографія селищ шнуровиків, в порівнянні з трипільськими часами, є істотно відмінною.

Трипільці жили на відкритих місцях; певно ніщо не загрожувало їх мирному осілому побутові хліборобів.

Наші розкопки в Городську біля Коростишева (розкопки П. П. Курінного), в Райках на Гнилоп'яті біля Бердичева (розкопки В. Хвойки й П. Курінного), в Києві на Кирилівських висотах засвідчили, що шнуровики змінили тип поселень. В протилежність тряпільцям вони почали селитися на берегових горбах, відрубних кручах.

В порівнянні з трипільськими поселення шнуровиків — це поселення городищанського типу, завжди високо піднесені над рікою. Це вже не відкриті села на широких просторах плато або в низинах і ярах уздовж невеликих струмків, а поселення типу зміцненого городища на ріці, що певно править за спосіб зв'язку й сполучення.

Тут, для означення типу поселень шнуровиків, годилося б вжити як термін німецьке слово бург. Цей вираз прозоро зберігає зв'язок значень: як гора — город, так і бург — це берг, споріднене з слов. брег і українським берег.

Доводиться зробити висновок, що умови життя в цей післятрипільський період різко змінилися. Зникла безпека, яка досі дозволяла селитися на відкритих місцях і не боронитися. Погроза небезпеки звисла над людністю. Ця небезпека зробилася сталою. Носії шнурової кераміки мусили весь час стерегтися. Вони жили в стані постійної тривоги.

Не може бути сумніву, та обставина, що кількість точок з культурою шнурової кераміки виявлено досі в далеко меншому числі, ніж поселення трипільців, виразно свідчить про зменшення народонаселення на Україні в цей післятрипільський період. В свою чергу, зменшення народонаселення повинно було призвести до зменшення міці опору. Людність примушена була шукати додаткових чинників для своєї оборони, знайшовши їх в тих природних умовах, що їх давали топографічні особливості місцевості. Прагнення використати природні умови захисту, в свою чергу, позначилося на відзначеній уже нами зміні типу поселень.

З цього погляду дуже характерно, що й Городське, й Райки дають двохшарове наверствування археологічних культур: нижній шар — це культура шнурової кераміки; горішній—культура князівських часів. Іншими словами, поселення шнурової кераміки з II тисячоліття перед Різдвом знаходиться на тих самих місцях, високих берегових горбах-кручах (мисах), де в X—XIII [ст.] знаходилися князівські городища. В ці дві епохи, відокремлені одна від одної майже трьома тисячоліттями, людність селилася на одних і тих самих місцях. Виразне свідчення, що в умовах часу було щось спільне. Війна й небезпека стають однаково ознакою часу. Люди живуть, остерігаючись несподіваного нападу.

Шнуровики, ті, що заступили трипілля, знищивши трипільський, побутовий, століттями налагоджуваний лад, примушені були жити під постійною погрозою власного знищення.

Суспільно-господарчий лад на Україні в післятрипільський (передскитський) період. Хто то були ті, що заступили трипілля? Ким були вони з огляду суспільно-господарчого? Про які зміни в суспільно-господарчому відношенні свідчать згадані вище явища: деградація керамічного виробництва, провінціяльний тип шнурової кераміки, менша кількість поселень в цей період супроти їх числа в трипільський період, отож тим самим виразне свідчення про зменшення кількости населення, ці такі характеристичні зміни в топографії поселень, про що була щойнв мова?

Насамперед, щодо хліборобства. Як і кераміка, так і хліборобство деградує. Воно втрачає свій провідний, виключний, основний характер. Не воно визначає тепер тип і напрямок розвитку культури.

В основі господарства трипільських часів лежало хліборобство, пов'язане з підпорядкованим йому скотарством. В післятрипільський період хліборобство не зникає, але вага його, як сказано, зменшується й підпорядковується скотарству, яке, в свою чергу, на даному етапі набуває нових, інших рис, тих рис, яких за попередньої епохи воно не мало.

Як відзначає в своїй праці проф. В. Щербаківський, в Месопотамії не було коней, їх не було і в трипільців. Для культурного світу того часу, для типу культури, репрезентованої за тієї доби передньо-азійськими народами, був властивий не кінь, а віл. При розкопках трипільських селищ знаходимо кістки бика, але не знаходимо кісток коня. Кіннотник-вершник не був властивий трипільській епосі. Цю епоху репрезентує не кіннотник-вершник, а осілий хлібороб, пов'язаний з ділянкою, яку він обробляв. Уперше кіннотник з'являється на арені історії України в післятрипільський період.

Носіїв культури шнурової кераміки, що заступили трипільців, проф. В. Щербаківський характеризує як піших номадів і, як таких, протиставляє їх осілим хліборобам, трипільцям. Це протиставлення осілих хліборобів і номадів, розмежування двох епох, що заступили одна одну, за даною ознакою, безперечно слушне, з тією, однак, відміною, що, як показали розкопки останніх часів, зокрема Городська, носії шнурової кераміки якщо й були номадами, то в кожнім разі не пішими, а кінними.

Ми говоримо про "номадів", але тут потрібне уточнення. Мешканці Городська були номадами, оскільки вони були кіннотники й кінь переважав в складі їх стада.

Піший хлібороб був носієм трипільської культури. Вершник-скотар став носієм тієї, що прийшла їй на зміну. На зміну бику прийшов кінь. Віл, стадо, в якому переважає корова, пасує до побуту, пов'язаного зі сталістю перебування поблизу оброблюваної хліборобської ділянки.

Випас табунів коней і отар овець вимагав, з погляду територіяльного обсягу кожного окремого господарства, освоєння далеко більшого простором терену, ніж той тип господарства, що його структуру визначають обробка землі й сполучений з тим випас корів. Луг ніколи не є тотожний собі, в протилежність земельній ділянці, оброблюваній людиною. Луг залежить од природних умов; лан обробляє й засіває людина.

Зменшення ваги хліборобства, перехід на тип господарства, в основі якого лежала не обробка землі, а випас худоби, не лан, а луг, не хліборобська ділянка, а вигін, простори для випасу овець і коней, — все це робило з шнуровика номада, яким трипілець не був.

Безперечно, шнуровики були номадами, але вони мали сталі місця осідку, мали постійні житла, споруджували укріплені городища, виробляли посуд, отже, тим самим, "абсолютними" або "виключними" номадами вони не були.

Це все треба взяти до уваги, щоб збагнути сенс тих історичних зрушень, які стались на Україні при переході від трипільської епохи до післятрипільської (передскитської).

Район розпросторення. Визначення культури після-трипільських часів як "усатівсько-городської". Мате-ріяльна культура пізньонеолітичної (енеолітичної) України, щільно пов'язана з передньоазійським культурним світом, була "культурою на волах", як ЇЇ визначив проф. В. Щербаківський. Культура наступної епохи, епохи бронзи й шнурової кераміки, стає культурою кіннотників-вершників.

Спочатку ця вершницька післятрипільська культура відкрита була на півдні України, на Одещині, Херсонщині, в Бесарабії коло Тирасполя, отже, на нижньому Дніпрі й Дністрі, в степах Північного Причорномор'я. Усатове, в безпосередній близькості від Одеси, розкопуване в 20 р. Болтенком і в 30-х роках О. Лагодовською, дало нам виразне уявлення про тип цієї культури. Довгий час Усатівська культура здавалася властиво степовою культурою. Подібна культура з отарами овець і табунами коней здавалася ніяк неможливою на Півночі, в умовах Полісся.

Наші розкопки в Городську під Коростишевом на Житомирщині довели, що вершницька післятрипільська культура була властива не лише для Півдня, але й для Півночі, не тільки для степової України, але й

для її лісової смуги. Однаково для Причорномор'я і для Полісся. В складі стада в Городську переважав кінь і дрібна худоба. Як ствердили сліди на кістках, кінське м'ясо місцева людність споживала в їжу.

Культуру попередньої доби, за місцем першого її відкриття, означувано як трипільську; культуру даної доби годиться визначити як усатівсько-городську (або усатівсько-райковецько-городську).

В якому зв'язку ця усатівсько-городська культура стоїть до трипільської? Ми знаємо: трипільська культура десь на межі III—II тисячоліття перед Різдвом була винищена. Чи значить, однак, це, що знищення було суцільним, чи, може, між культурою мальованої кераміки й культурою шнурової кераміки, незважаючи на весь розрив, який стався при переході од однієї епохи до другої, все ж таки збереглася деяка спадковість?

З цього погляду заслуговує на увагу той факт, що в археологічній літературі визначається і, зазначімо, цілком слушно визначається, як останній пізній етап трипілля.

За типом свого суспільно-господарчого укладу Усатово належить цілком новій добі, що ж до типу своєї кераміки, то усатівська кераміка становить, безперечно, кінцевий етап розвитку трипільської кераміки.

Оскільки синхронність Городська, Райків, Києва і Усатового не підлягає жодному сумніву, то це значило б у взаємовідносинах Півдня і Півночі, лісової й степової смуги України, що коли на Півночі шнурова кераміка майже цілком витискує мальовану трипільську, то на Півдні, навпаки, ця остання затримується далеко сталіше. На Півдні традиції трипілля зберігаються міцніше, триваліше, як на Півночі. Це значить, [що] процеси ліквідації трипілля бурхливіше, остаточніше проходили на Півночі. Південь виявив себе більш традиціоналістичним. Зв'язки з Наддунав'ям, Середземномор'ям та Малою Азією, певне, сприяли тому, щоб саме тут, на Півдні, вплив трипілля в культурі доби зберігся

якнайвиразніше в порівнянні з Північчю. Знов же, зайвий доказ на те, що шнурова кераміка розповсюджувалася на Україні не з Півдня, а з Півночі, власне, слід гадати, з північного заходу .

На Півночі мальований посуд (за схемою розвитку трипільського посуду, запропонованою Т. Пас-сек, його означено як "гамму") в комплексах шнурової кераміки трапляється лише в поодиноких примірниках, але він достоту тотожний з посудинами, які виявлено па Півдні. Це округлі горщики з короткими вушками, прямими й короткими вінцями, округлйм черевцем, зроблені з добре випаленої глини й вкриті чорно-жовтим сітчастим орнаментом, їх знайдено як в Городську, так і в Райках, на Півдні в Слобідці Романівні і в Усатовому під Одесою, в Білозерці під Херсоном на Дніпрі, в Парканах коло Тирасполю на Дністрі і т. д.

Етногенетичні процеси на Україні в післятрипіль-ськии (передскитський) період. Як згадувано, кераміка (посуд) становить переважний об'єкт археологічних студій. Археологи в багатьох випадках свої висновки спирають на дослідження саме кераміки. Не дурно навіть означення епох в археологічній науці дається якщо не за назвами географічних пунктів знахідок, то за означенням відповідних типів кераміки (епоха мальованої кераміки, епоха шнурової кераміки і т. д.). Тим-то той факт, що в комплексах шнурової кераміки виявлено мальований посуд, сприймається як свідчення, що, попри всі зміни й зрушення часу, які сталися на зламі III і II тисячоліть, трипілля все ж таки не вигибає остаточно, а в більшій або меншій мірі зберігається, вростаючи в нову культуру. Цей же факт дає нам підстави робити також висновки щодо тих етногенетичних процесів, які почалися на Україні в післятрипільську епоху.

Післятрипільська епоха — про це вже згадувалося — археологічне вивчена далеко менше, як попередня. Статуеток не збереглося. Тілопальний похорон не лишив нам остеологічних решток. Отож і висновки про етногенетичні процеси доводиться будувати, спираючись майже виключно на культурно-історичні обставини часу, на ту картину

зрушень, що сталися на Україні в цей період і про які ми знаємо з археологічних джерел.

Як не уривчасті наші відомості з того часу, все ж таки головне ми знаємо. Провідні ознаки післятри-пільської епохи — це суцільне винищення трипілля й виникнення нової культури, витворення зовсім відмінного суспільно-господарчого ладу. Катастрофа, що сталася на зламі двох епох, вказує на те, що і в етнічному складі людности повинні були статися ґрунтовні зрушення. Можна цілком певно ствердити, що десь з початком II тисячоліття перед Різдвом етнічний тип неолітичної людини зникає з теренів України. Неолітичний, передньоазійський антропологічний тип втрачає свій панівний характер.

Ось тези, що їх ми можемо висунути як провідні. Беручи до уваги процес, звідкіля й як поширювалася шнурова кераміка на Україні й напрямки її культурних зв'язків, доводиться визнати, що носії культури шнурової кераміки етнічно не належали вже до групи передньоазійських народів, а до групи народів північно-західної смуги Європи.

Спорідненість трипільців з хетітами може бути трактована по-різному. Можна трипільців вважати за яфетидів, можна їх розглядати як протоіндоєвро-пейців. Незалежно від того, як це питання буде розв'язане майбутніми дослідниками, не підлягає сумніву, що нова людність, очевидячки, з північно-західних периферійних смуг України в II тисячолітті перед Різдвом поширюється на Україні й опановує її терени. Трипільців ця нова людність почасти знищує цілковито, почасти відтискує на південь, почасти ж змішується з ними. Винищення було суцільнішим на Півночі, менш значним на Півдні. В протилежність тому домішка трипільської людности повинна була бути більш значною на Півдні й менш значною на Півночі.

Якщо в науковій літературі носії культури мальованої кераміки зараховуються до яфетидичного (неін-доєвропейського) або передіндоєвропейського типу, а носії культури шнурової кераміки й

шліхованих клинків до групи індоєвропейських народів (думка, яку приймає й проф. Щербаківський, стор. 39, 46 його праці), то це значило б, що саме в цей період на Україні перед— або неіндоєвропейську людність заступає індоєвропейська.

Аналогічний процес відбувається не лише на Україні, але й в інших частинах Європейського Середземномор'я. Скрізь неолітичну людність Європи й Середземномор'я відтискує, знищуючи або поглинаючи, нова індоєвропейська людність. Елліни відтискують в Греччині пеласгів. Латиняни в Італії заступають етрусків, італів і інші тубільні автохтонні племена. Скрізь відбувається той самий процес: перехід з неіндоєвропейського ступня на індоєвропейський, деформація передіндоєвропейської людности в індоєвропейську.

В світлі цих процесів і явищ нам стає зрозумілішим також і той процес занепаду, знищення трипілля, про який ми знаємо з археологічних джерел. В цілій Європі, в тім числі й на Україні, відбуваються в цей період колосальні етнічно-культурні зрушення. Старий світ остаточно занепадає. Повстає той новий світ, епоха панування індоєвропейських народів, що триває тим часом ще й досі.

В II тисячолітті перед Різдвом ми на початках цього процесу. Зрештою, й Гомерова "Іліяда" фіксує й описує в історіософічному аспекті саме цей процес змагання двох світів, старого, передньоазійського, й нового, європейського: гине Троя, гине під ударами еллінів старий "яфетидичний" світ.

Україна не лишалася осторонь від цих процесів, що потрясли тоді Євразією. Україна, яка за попередньої енохи входила до складу передньоазійського культурного світу, очолюваного Месопотамією— Єгиптом, тепер, на даному етапі, змінює напрямок своїх тяжінь. За трипілля вона була країною передньоазійського світу; тепер, як і країни Балканів, Апеннінського півострова, вона індоєвро-пеїзується. Від цього часу вона належить вже не яфетидичному передньоазійському, а європейському світу.

Оскільки український народ є одним з індоєвропейських народів, то тим самим і процес творення українського народу, наших предків на Україні, як народу індоєвропейського, відноситься до II тисячоліття перед Різдвом, отже, саме до епохи післятри-пїльської (передскитської).

За цієї доби відбувається перехід тубільної людности України з передіндоєвропейської стадії (яфе-тидичної, або ж протоіндоєвропейської) на індоєвропейську. Однак було б помилкою сказати, що індоєвропейська людність України витворилася безпосередньо з трипільської. Перехід від "трипілля" до "післятрипілля", як ми знаємо, не був прямий. Цього не сталося, як не сталося й іншого цілковитого розриву. Ми знаємо: культура шнурової кераміки й шлі-хованих клинків увібрала в себе елементи культури мальованої кераміки. Іншими словами: поруч з процесами знищення, відтискування, переселення, міграції мали місце також процес дифузії, деформації, успадкування, засвоєння. Не лише виключення, але й включення. Був розрив, але й був стик.

Підсумки. Отже, формулюємо! Хлібороба заступає вершник. Мирного осельника — войовник. Мальовану кераміку — шнурова. Вола (корову) — кінь і вівця 30. Тубільну людність з III тисячоліття, зв'язану з передньоазійським світом, заступає нова людність, що поширюється на Україні з периферійних північно-західних її смуг. Ця нова людність є індоєвропейською людністю, і саме в II тисячолітті відбувається на Україні процес змішання тубільної людности трипільської культури з новою людністю, репрезентованою в культурі й культурою шнурової кераміки. Антропологи кажуть про змішання двох рас, що лягли в основу українського народу, як динарндного. Цей процес змішання, гадаємо, відбувся саме в цей, післятрипільський (передскитський), період.

СКИТСЬКА ЕПОХА

В якому зв'язку стоїть скитська епоха з обома попередніми епохами, трипільською й після-трипільською? З цього погляду усатівсько-

городська культура II тисячоліття перед Різдвом може розглядатися як посередня ланка, переходова культура, що опосереднює зв'язки між трипільською культурою III тисячоліття й культурою скитів першої половини I тисячоліття. На прикладі усатівсько-городської культури ми простежуємо, як поступово згасає тип культури, який був властивий трипіллю, й зароджуються, розвиваються явища, що визначать згодом тип і специфічну відмінність скитської культури. З цього погляду і в суспільно-господарчому відношенні, і хронологічно усатівсько-городська культура становить якнайяскравіший приклад переходового зв'язку.

Усатівсько-городська культура, супроти трипілля, — культура вершників. Скити — теж вершники. Вершництво II тисячоліття було новим явищем в суспільно-господарчому житті країни, оскільки трипілля III тисячоліття було суцільно хліборобським, що ж до вершництва скитів з I тисячоліття перед Різдвом, то воно, в свою чергу, вже не було таким новим явищем в життьовому укладі України. Воно було логічним продовженням в розвитку тих явищ і чинників, які зародилися на попередньому етапі.

Суспільно-господарчий розвиток за скитської доби йшов тією ж лінією, яка виразно намітилася вже за попередньої — передскитської — епохи. З цього по гляду поява скитів на Україні не є нічим випадковим або несподіваним, історично не виправданим. І тим самим і назві скит не доводиться надавати жадного, так би мовити, сакрального значення. Це умовна назва. Дефінітивна функція цієї назви, як про це говоритимемо далі, дуже відносна.

Ясно одне: вершництво є приналежністю двох епох, що в історичній послідовності заступають одна одну, післятрипільської й скитської. Отже, ми могли б сказати так: вершницько-скотарська структура післятрипільської епохи знаходить своє завершення в скитській.

Вершництво післятрипільської епохи ще зв'язано "трипільством" попередньої. В цей період воно перебуває лише на перших етапах свого

розвитку. Воно робить лише перші кроки й перші спроби. Опановує ситуацію воно вже за наступної, скитської, доби.

В цьому відношенні цілком правдиво післятри-пільська епоха є передскитська . Усатівсько-город-ський вершник — це є передскит; скитом він стане на наступному етапі. В скитстві усатівсько-городський уклад господарства знаходить своє повне й завершу-вальне розкриття.

Заступивши трипільську "культуру на волах", передскитська "культура на коні" протягом кількох століть досягає цілковитої зрілості в скитстві як синонімі вершництва, виявленого суспільне й всебічно.

Якщо ми кажемо, що на протязі цих двох епох вершник стає провідною постаттю часу, що саме в цей час він витискує хлібороба, одсовує його на другий план, то ми маємо на увазі як економіку, так і соціяльну структуру країни. Це однаково стосується господарчого, суспільного й політично-державного життя країни.

Вершництво-скотарство в соціяльному аспекті означає завжди виділення економічно заможного прошарку, створення окремої верстви багатих власників стад, що соціяльно, а не лише господарче протистоять залежним од них хліборобам. Виділення прошарка скотарів-багатіїв — це одночасно формування панівної верхівки, — моменти, якнайвиразніше між собою пов'язані.

Процес соціяльної диференціяції, розподілу суспільства на багатіїв-скотарів і бідняків-хліборобів, збагачення вершників почався ще в передскитський період. Це відзначає, між іншим, проф. В. Щербаківський. У своїй книзі він на стор. 47 пише: "що вони [носії шнурової кераміки й шліфованих топірців] на Україні, завоювавши хліборобів, дуже розбагатіли, це показує один похорон в могилі біля міста Майкоп... При покійнику лежали предмети зі срібла й золота та міді, є срібні вази, оздоблені образами звірів і навіть ландшафтом Кавказьких гір" (стор. 47).

Процес збагачення й виділення верхівки почався вже в культурі шнурової кераміки, але в своєму послідовному розвиткові найвищої своєї точки цей процес досягнув, як сказано, за скитів (перша половина останнього тисячоліття перед Різдвом).

Геродот, грецький письменник, якому ми зобов'язані якнайдокладнішими відомостями про скитів, відрізняє скитів-кочівників і скитів-хліборобів. В літературі звичайно це повідомлення тлумачать як згадку про два відмінні племена. Ми тримаємося іншої думки: справа йде про два соціяльно-господарчі прошарки в межах одного народу. Скитську людність розділено на два шари: скотарів-вершників і хліборобів, на власників великих стад і безхудобних або з невеликою кількістю худоби хліборобів. Власники великих стад кочують зі своїми стадами, переганяючи стада з випасеного лугу на місце іншого випасу. Безхудобні, оброблюючи земельні ділянки, лишаються на місці. Так скотарі-вершники є кочівники; хлібороби — осілі.

Скотарі-вершники, кочуючи зі своїми стадами, потребують для охорони стад озброєних людей; тим-то при кожному стаді у кожного багатого скотаря-вершника є збройний загін.

Скотарі-вершники є разом з тим войовники; в протилежність їм хлібороби не лише осілі, але й не войовники, незавойовники; вони — мирні.

Етнографічні студії скотарських народів Середньої Азії, Туркестану (киргизи, касахі, туркмени і т. д.) дають нам яскраву картину архаїчних форм соціяльних взаємин, що, склавшись за давнини, лишилися незмінними протягом тисячоліть. Зберігшись .до наших днів, вони дозволяють, за аналогією, рекон-струюваги суть соціяльних взаємин у скитів, як їх описано в Геродота та інших грецьких письменників античного світу. За цими етнографічними даними, в народів Середньої Азії виразно відокремлюються два прошарки: з одного боку, баї, власники великих стад, багатії, і з другого, джатаки, хлібороби, що мають дуже небагато худоби або ж не мають її зовсім .

Худоба — багатство. Власник великого стада — багатій. Що більше стадо в бая, то багатший бай. Отже, скотник—це багатій, як це ми знаємо також і з номенклатури, вживаної в мові наших давніх літописних предків.

Українська жива мова виразно зберегла сліди цієї первісної, архаїчної тотожности багатства й худоби в подвійному значенні слона товар. Товар — це одночасно худоба й крам.

Кожен бай має при собі джигитів, озброєну ватагу, молодь, що охороняє його стадо і, при нагоді, нападає на інші стада. Вони, бай і його джигити, — вершники й войовники, що з війни й грабіжництва зробили собі професію. Що багатший скотар, то більша дружина, яку він має в себе й при собі. Він захищає не територію, а стада, не народ, а свою власність. Він воює, але він воює задля грабіжництва. Він є басмач.

Однак, і це не треба забувати, родові зв'язки зберігають свою силу. Над усім панує рід і норми родового ладу. Так, справді, стада вже перейшли в приватну власність; худоба стала приватною власністю окремого родовича; але тим часом щодо землі, то земля, приміром, лишилася в спільній власності роду. Вона належить не окремій особі, [а] родовій громаді і розподіляється між членами роду однаково. І найбагатший бай, і найбідніший джатак при поділі громадської родової землі одержать однаковий пай, пів—чверть десятини. Та з початком весни бай зі своїми стадами одкочує, щоб пасти худобу, 'з зимів-ки на джайлау, високогірні альпійські луги, а джатак лишиться на місці, при зимівці, щоб обороняти свій наділ і обробити, за умовою, — з половини — також і наділ бая. Він, джатак, не кочує. У нього немає стільки худоби, щоб кочувати задля неї. Немає в нього й коней. Він безкінний і осілий.

Ці етнографічні матеріяли вносять цілковиту ясність в наше розуміння скитства на Україні. Заміна вола конем, розвиток вершництва й великовласниць-кого скотарства повинні були призвести до витворення в II—I тисячолітті перед Різдвом на Україні в передскитський та скитський періоди тих самих явищ, що їх ми спостерігаємо і в інших

народів: до виділення багатіїв, як власників великих стад, в окремий соціяльний прошарок в межах одного роду; до зосередження багатства в руках цієї скотарської верхівки; до витворення войовничого вершництва; до культивування війни, але війни не народної і не в ім'я народних цілей, але війни приватної й грабіжницької, що найбільше станової, при умові об'єднання кількох баїв для ведення спільно військово-грабіжницької акції.

Поява й розвиток вершництва, набуття скотарем-вершником панівного положення в роді повинні були призвести до виразних зрушень в житті цілої країни, викликати, породити за передскитської й скитської епохи на Україні нові явища, які були невластиві трипіллю з його хліборобством та скотарством, коли стадо складалося з волів та корів.

Хліборобська людність трипілля III тисячоліття перед Різдвом, пов'язана з передньоазійським культурним світом, територіяльно консолідується в межах Наддніпров'я—Наддунав'я. Це людність замкнених теренів. Територіяльно, просторово вона не агресивна.

Навпаки, вершництво обох наступних епох територіяльно агресивне. За скитської епохи ми знаємо про скитів одночасно на Обі в Зауралліі і в Семигородді на Дунаї.

Як і кожна хліборобська формація, трипілля самодостатнє й осіле. Свої суспільно-політичні форми воно творить в прямому й безпосередньому зв'язку з тереном як об'єктом хліборобської праці. Кількість люд-ности й обсяг праці визначають обсяг просторової експансії. Зовсім інакше стоїть справа зі скитами.

Вершництво стимулює поширення територіяльних меж. Воно розв'язує проблему простору в інший спосіб, ніж хліборобство. І справа сходить не лише до різниці комунікаційних засобів ("на волах" і "на коні") і навіть не до відміни господарчих форм (кочове скотарство в його

протиставленні хліборобству), а саме до того, що скотар, як кіннотник, є в першу чергу грабіжник.

Отож, з'явившись на Україні за передскитської епохи й розвинувшись за скитської, кіннотництво призвело до іншого розв'язання проблеми терену, як трипілля.

Для скитів скотарів-кіннотників, вершників-грабіжників, рабовласників і работорговців, терен не є об'єктом для праці. Він є простором сезоново змінюваним для випасу худоби або для їх грабіжницьких наїздів на чужі стада. Що більший простір опановують вони своїми наїздами, то більший вони мають з того зиск в збройному захопленні здобичу.

Територіальна розтяглість є сталою ознакою кожного політично-державного формування вершників. Саме в цьому факті ми шукатимемо пояснення євра-зійства скитів, того, що ми їх знаходимо не лише на Дніпрі, але і на Обі.

Скитство — імперіялістичне. Державництво скитів—це імперія вершників з центром, що знаходиться на Україні, і з безмежно розтяглою територією.

Вершницька імперія скитів — могутня специфічно "варварська" імперія. Скарби Чортомлика, золото Кульоби кажуть про накопичувані багатства. Відстань од Дунаю до Обі, від Альп до Алтаю вказує на її теренові простори. Вали, обсяг і висота скитських городищ свідчать про міць.

На Обі ми знаходимо могили. На Полтавщині, Київщині й Поділлі — городища.

Як зазначалося, городища з'являються на Україні в передскитський період, заступаючи відкриті поселення, що були властиві для трипілля .

Поселення усатівсько-городської культури були селищами городищанського типу. Щодо поселень скитів, то вони теж, як сказано, були городищами.

Шарпинське й розташоване поблизу нього Пастирське городища на Херсонщині біля Златополя, Мот-ронинське на Київщині, Більське городище на Полтавщині, Немирівське на Поділлі—ось ті поселення, що ми їх зв'язуємо зі скитами в першій половині останнього тисячоліття. Як ми зазначали, вони становлять дальший етап в процесі розвитку типу поседень, виробленого й запровадженого на Україні в післятрнпільський період носіями шнурової кераміки.

Це могутні споруди. Вони далеко більші й багато величніші за городища князівських часів XI—XIII ст. по Різдві, ніж, скажімо, Вишгород під Києвом, Городське під Коростишевом, Райки на Берднчівщині, Данилів Холм і Данилів Крилос (давній Галич), Пліснесько під Бродами і т. д.

Якщо хтось колись напише історію городищ (бургів) на Україні, він ствердить, що городища 1) з'являються на Україні в II тисячолітті перед Різдвом в післятрипільську епоху, 2) свого найвищого розвитку досягають за скитів і 3) знов відновлюють своє існування, як властивий для епохи тип поселень, за сло-в'яно-князівських часів. І той історик, який розглядатиме історію України в найдавніші періоди як змінне чергування хліборобських і вершницьких епох, що послідовно заступали одна одну, відзначить, що городища були сталою ознакою й приналежністю саме вершницьких епох.

Етногенетичні процеси на Україні за скитської епохи'. Що дає нам все вищесказане для розв'язання основної проблеми про етногенетичний процес? Геродот, як побіжно про це вже згадувалося вище, відрізняв між скитами окремі племена: скитів-орачів, скитів-еллінів, царських скитів, згадував про будинів, називав неврів, гелонів, гіпербореїв і т. д.

Цей перелік народів у Геродота — в основному— відповідає тезі про імперію скитів. Кожна імперія — конгломерат народів. Етнічно вона множинна; в своїй державній акції, як і кожна імперія, вона нівелійована. Це відповідає тому, що ми вже казали вище, на підставі етнографічних матеріялів, про війни скотарів-вершників. Кожен бай, власник великих стад, має своє власне військо. Він воює в ім'я власних інтересів. Війна, яку він веде, це його приватна війна.

В імперії скотарів-вершників войовнпкп-вершники, об'єднуючись між собою і тим самим утворюючії немов окремий стан, ведуть свою власну відокремлену групову політику, підказану не інтересами спільности, народу або держави, а своєї групи, свого стану, своєї верстви.

Цілком зрозуміло, що ця групова, або станова, політика скотарсько-вершницької верхівки скитів повинна була призвести до відповідних зрушень в етнічній природі скитів-вершників.

Досі йдуть суперечки між ученими в питанні про етнічний характер людности України за скитської доби. Одні обстоюють тезу про туранство скитів, інші про іранство. Проф. В. Щербаківський визначає скитів як "східних азіятів". Щодо нас, то ми не вважаємо скитство за східноазійське явище, а за тубільно-українське. Скити ніякі не туранці і не іранці. Вони етногенетично—продукт розвитку попередньої (післятрипільської, передскитської) епохи, наступний, пізніший етап деформації тубільної людности, як вона сформувалася на Україні в усатівсько-городському післятрипіллі.

Коли ми ставимо певну етногенетичну проблему для того або іншого етапу історичного життя даного народу або даної країни, ми не вправі вирівати дану проблему з кола інших проблем, ізолювати її од конкретного змісту історичного процесу, розглядуваного в сукупності цілого.

Що було провідною ознакою, властивою рисою скитської епохи? Виділення заможної скотарсько-вершницької верхівки, протиставлення владаря, заможного скотаря-вершника, що кочує, випасаючи свої стада, і бідного безхудобного, прив'язаного до свого клаптя землі.

Геродот знає скита-орача і царського (королівського) скита. Орач — скит, як скит є царський скит— вершник. В усіх народів вершництво становить окремий становий прошарок, шляхту. Так було в давньому Римі, так було в середньовічній Європі, однаково в Німеччині, Франції, Еспанії і т. д.; німецький ріттер-райтер, лицар—той, що їде на коні, кіннотник, вершник; еспанський кабальєро—кінник, як і французький шевальє. Вершник не працює, він не оре; він зневажає працю, — це нотує і Геродот в відношенні до скитів. Його справа — війна.

Сезонові перекочовкн з стадами й войовнича акція привели скита-вершника аж до Туркестану, з Дніпра на Об. Жадоба золота, килимів, краму, розкішного й вигідного життя вела його, скита, грабіжника й руїнника, в давні культурні країни Закавказзя, в Персію, в Іран, Месопотамію. Грабіжницько-войовнича експансія скитів була скерована як на Схід, так і на Південний Схід.

Щоб мати виразне уявлення про теренові простори, охоплеііі акцією скитів, про те, якого обсягу досягали наїзди скитів і як далеко вони сягали, досить згадати, що в VII ст. перед Різдвом, в 612 р., скити зруйнували Ніневію і що через 100 років, в 512 р. Дарій Гістасп, цей могутній владар Персії, мусив був вступити в змагання зі скитами . Перси воюють "на два фронти": з греками на заході і зі скитами на півночі. Скити так само небезпечні для персів, як і греки, хоч од скитів персів відокремлює велика відстань, Чорне море й важкі переходи через гори Кавказу. Погроза скитських нападів більша, ніж відстань.

Туркестан і Ніневія — це периферія. Центр — Україна. На Обі в Зауралліі ми знаходимо скитські поховання, кургани, але скитські городища ми знаходимо не на Обі, а в Придніпров'ї.

До яких наслідків повинно було призвести це поширення географічних меж акції, войовничої й господарчої, скитів з України аж до Туркестану? Цілком зрозуміло, що стикнення скитів з туранським світом повинно було призвести до їх повної туранізації. Туранізації, однак, не народу як цілости, а лише даної соціяльної верхівочної верстви. Так само й перебування скитів в Ірані повинно мати своїм наслідком процес іранізації завойовників, царських (королівських) скитів. Так добре знаний нам з пізнішої історії України процес втрати верхівкою своєї народ-ности.

Якщо ми порівняємо розміри Данилового Галича з розмірами скитського Більського городища і якщо ми уявимо собі міць і владу Данила Галицького, то ми зможемо уявити собі силу й могутність скитів в першій половині останнього тисячоліття перед Різдвом.

Довжина лінії валів Галича становить три, щонайбільше чотири кілометри; тим часом Більського городища — 25 км, отже, 6—7 разів більше; якщо при цьому взяти до уваги те, що міць Данила як великого князя була замкнена, вона була обмежена кордонами сусідньої Польщі й сусідньої Угорщини, а міць скитських владарів лишалася незамкненою в жадних кордонах, то ми зможемо якнайкраще збагнути пружність тиску скитів в тодішніх світових просторах.

Центром лишається Україна, скитські городища Полтавщини, Київщини, Поділля. Зв'язок з периферією залишається, однак, як би тривкий і сталий не був цей зв'язок, одрив периферійного скитства од метрополії не міг не мати місця. Периферійне скитство, з одного боку, легше втрачало свої етнічні риси, як скитство метрополії, центру, а з другого боку, саме воно було каналом, яким просякали етнічні чужі елементи на метрополію.

Периферійне скитство — скотарсько-вершницьке скитство. В своїх кочівках з худобою, в своїх воєнних походах і грабіжницьких наїздах воно денаціоналізується. В певній своїй частині турапізується, в певній іранізується.

Як швидко відбувається процес подібної денаціоналізації, втрата своїх етнічних рис периферійною верхівкою в її завойовницько-грабіжницьких походах, ми це знаємо з прикладу варягів, норманських князів і їх дружин IX—X ст. Протягом двох поколінь вони вже загубили в Києві свої етнічні, варязькі риси, а протягом трьох цілковито урвався їх зв'язок з метрополією. Варязтво князів і дружинників розплилося без жадного сліду в іншоетнічному середовищі.

Немає сумніву, скит-орач краще зберіг свою давню етнічну індоєвропейську основу, ніж царський скит, кочовий скотар і вершник. Осілий хлібороб менше піддавався діянню тих факторів, що позначилися на суспільній верхівці, не лише периферії, але й метрополії. Осілий хлібороб був більше етнічно й культурно відпорний, ніж населення городищ, куди безпосередньо й прямо приходили впливи з периферії.

Скит-орач не туранізується і не іранізується. Він повільно еволюціонує протягом цих тисячі — півтори тисячі років. Він застійне й кволо зберігає ті риси, які тубільна маса населення України набула після катастрофи, що розмежувала трипілля од усатівсько-городського післятрипілля.

Додаймо, що походи в Зауралля або на Іран не зачіпали безпосередньо скитські маси, хліборобську людність Наддніпров'я. Це, як зазначалося, були походи не народні, а приватно-станові. Скит-орач не був зацікавлений в цих походах. Ні безпосередньо, ані опосереднено орач не був зачеплений імперською завойовницькою політикою скотарсько-вершницької верхівки скитів. Вона нічого не змінювала в його долі. Вона його не збагачувала.

Походи на Ніневію або Алтай були походами вершників. Він, [орач], не міг взяти в них участи, бо він був піший. В жилах його дітей не текла кров бранок, захоплених в горах і долинах Алтаю або в містах Ірану. Він не брав участи в грабунках вершників.

Тим-то, як про це надзвичайно яскраво розповів Геродот, коли перед скитами повстала погроза нападу на Україну персів і Дарій, прагнучи помсти, почав загрожувати скитам походом на них, хліборобська людність воліла лишитися осторонь від цих змагань.

Ця боротьба не обходила їх. Перси мстили за напади на Іран, що це обходило їх, орачів, коли взни ніколи на них не нападали.

Коли вершники-войовники почали апелювати до мас, закликаючи їх до оборони, народи Скитії виразно вказали на чужі, ненародницькі цілі тих воєн, які спонукали Дарія рушити зі своїми військами через Бачкани й Дунай в Наддніпров'я.

Вони, орачі, відповіли так, як відповідає кожен орач: його обходить лише те, що торкається його ближчої громади й його близьких царинних одно-сільчанських інтересів. Якщо б Дарій, прийшовши на Україну, почав палити й руйнувати їхні селища, то лише в такому разі вони повстали б.

Перед скитством лежало три шляхи, один на Схід, другий на Південний Схід і третій на Південний Захід, на Алтай, на Іран і на Балкани, через посередництво грецьких колоній, що густою мережею в гирлах великих рік вкрили північне узбережжя Чорного моря. Взаємини з Туркестаном або з Іраном було безпосередніми взаєминами, з Туреччиною опосередненими, через посередництво, як сказано, цих грецьких колоній.

Скитство — скотарське вершництво України — випробувало всі три тут означені шляхи шлях в Азію на Алтай в його зв'язках з монголо-турецьким світом; шлях в Закавказзя на Іран в зв'язках з Іранський світом і, нарешті, третій з цих згаданих шляхів — шлях зв'язків з Греччиною й Середземноморським культурним світом.

Поборення туранського світу або підкорення йому, втягнення скитства в орбіту або турецько-монгольського світу в Азії, або в орбіту

іранського світу Передньої Азії, або, нарешті, третя можливість: втягнення в орбіту античного світу Середземномор'я, — скитство стояло на роздоріжжі.

Ми знаємо, Україна в першій половині останнього тисячоліття п[еред] Р[іздвом] була імперією. Вона підкорила собі простори до Обі; вона опанувала Ніневію й тримала її в своїх руках. Своїм збіжжям вона годувала Середземномор'я.

Не маємо сумніву, похід Дарія відіграв свою ролю. Він, певне, спалив і знищив Шарпино, можливо, навіть Більське. Він знесилив скитство. Зміцнівши, перси змогли покласти кінець войовничим походам скитів на їх країну.

Ми не знаємо, коли і внаслідок яких причин скити України примушені були залишити Алтай і Об. Певне, надто багато конкурентів серед скотарів-вершників монголів і турків були в них, щоб затримати за собою ці, такі віддалені од України, простори пасовищ.

Коло середини тисячоліття периферія відпадає, скитство концентрується в межах метрополії на Над-дніпров'ї. Україна перестає бути імперією скотарів-вершників.

Геродот знає скитів-еллінів. Звичайно, говорять про окреме плем'я; ми гадаємо, що справа йде, з одного боку, про географічну територію, де вплив ел-лінізації був найпомітніший (нижнє Наддніпров'я), а з другого, про тих скитів, які найбільше піддалися впливу елліністичного світу. Розкопки в Шарпині, Пастирському та Інших городищах України дали велику кількість античного посуду VI—V ст., зокрема чорнолакового. Такий же автентичний грецький посуд ми знаходимо і в курганних похованнях багатих скитів. Виразне свідчення, що побут заможних скитів та населення городищ не лишився поза впливом античного світу .

Спільна боротьба проти персів зблизила греків і скитів. Вона зблизила [їх] політичне й господарче.

Отже, верхівка володіє речами грецького походження, а хліборобські маси? Скити-орачі? Як стоїть справа з процесом еллінізації цих останніх на межі середини останнього тисячоліття? Чи заторкнув цей рроцес втягнений скитів в орбіту античного світу лише експортерів скитського збіжжя, соціяльну верхівку, чи він позначився і на широких народних масах? Ма-теріяли з наступної доби, яку ми означаємо як античну добу в передісторії України, відповідають на це запитання.

АНТИЧНА ЕПОХА

Перший період (друга половина першого тисячоліття перед Різдвом)

Добу, яка охоплює час протягом восьми-десяти століть, з V—IV ст. перед Різдвом і до V—VI ст. по Різдві, ми означаємо як античну епоху. За цієї доби Україна втягується в орбіту античного світу і на Україні поширюється матеріяльна культура, яка несе на собі виразні ознаки впливів культури тодішнього античного світу.

Для Західної Европи в цей період властива була матеріяльна культура, знана в археологічній науці від назвою Ла-Тену (від назви місця Ла-Тен, де вперше були знайдені археологами залишки цієї культури; з латинами не має нічого спільного). Чи існувала на Україні в другій половині першого тисячоліття перед Різдвом культура більш-менш подібна до ла-тенської, більш-менш споріднена з цією останньою? Чи існував на Україні Ла-Тен, чи ні?

Довгий час дослідники заперечували наявність пам'яток латенського типу на Україні. Вони твердили, що культури даного типу на Україні взагалі не існувало. Л. Нідерле в своїй праці "Людство за передісторичних часів" твердив, що могильники з речами латенського типу на початковій своїй стадії були зовсім не знані на схід од Висли;

лише десь уже в II —1 ст. перед Різдвом вони починають з'являтися також і на схід од Вісли. За Нідерле, вони з'являються спочатку в Галичині, а тоді поширюються далі, в напрямку до Київщини, так що Наддніпров'я вони досягають не раніше I—II ст. по Різдві (Слов. стародавності, I, IV, с. 282—4).

За цією концепцією культура латенського типу на Сході розглядається як випадковий пережиток, за-пізнілий анахронізм, сумнівний і непевний. Цю теорію відставання цієї культури, її несинхронности на Сході і Заході поділяла більшість учених, між ними А. Спицин, П. Рейнеке, Макс Еберт, Е. Мінне, А. Калитинський та інші. Зі штучно витвореної контроверзи загального заперечення існування подібної культури на Україні та повторних, неодноразових знахідок тої або іншої пам'ятки цієї культури, робили висновок про приналежність даної пам'ятки до пізніх часів. А. Калитинський, прим., пише: "Знахідки ла-тенських фібул в похованнях Південної Росії ще не кажуть за одночасність з західноєвропейськими. Поява цих форм тут відбулася, певне, з значним запізненням, порівнюючи з їх виникненням у себе на батьківщині (Сб. ст. по арх., 1927, I, с. 195).

Аналогічного погляду тримався також і А. Спицин, який, приєднуючись до думки, висловленої Нідерле р. 1904, писав: "Ледве чи можна вагатись при розв'язанні питання, звідкіль саме з'явилась латенська культура на Дністрі і Дніпрі. Усі наявні дані кажуть за Вислу або Середню Німеччину" (Изв. Арх. Ком., 1904, XII, 85). Проф. В. Щербаківський, пов'язуючи латенську культуру з кельтами, проблему Ла-Тену на Україні трактує як кельтську проблему, як питання про перебування кельтів на території України. Він пише: "На нашій території гали залишили дуже небагато слідів, очевидно, їх було небагато й вони, попавши на шлях між номадів, були скоро ними затерті. Скільки-небудь помітної участи в формації української нації вони взяти не могли. З речей гальських (латенської культури) можна згадати: меч галь-ський і рештки меча в могилі біля с. Великої Тарнави Новоушицького пов. на Поділлю і декілька т. зв. фібул (шпильок) латенського типу в різних

селах на Україні. Фібули могли попасти й торговельним шляхом з Закарпаття" (с. 107).

Щоб стверджувати або заперечувати наявність культури латенського типу на Україні в другій половині першого тисячоліття перед Різдвом, треба поставити питання про те, що становить собою ця культура в своїй істоті та як визначається вона, ця культура, в археологічній науці? Під Ла-Теном розуміють культуру, яка витворюється на Заході в другій половині першого тисячоліття перед Р. Хр. в областях, суміжних з грецькими колоніями, внаслідок засвоєння тубільною людністю античної грецької культурні.. Чи існували на Україні в цей же час такі самі умови, аналогічна ситуація, яка забезпечувала вплив еллінів на тубільну людність? Безперечно, існували! На півдні України вздовж усього терену морського Причорномор'я знаходимо широко розгалужену мережу морських портів, цілу низку грецьких колоній, що пїдтримують звязок між метрополіями, Середземномор'ям та тубільною людністю Наддніпров'я, Наддністров'я, паддоння. Масілія-Марсель на півдні Франції виконувала історично ту саму функцію, що Ольвія, Херсонес та інші грецькі колонії на півдні України, розташовані в гирлах великих річок, Дністра, Дніпра, Бога, Дона.

Навіть цілком теоретично, лишаючись в сфері чистих припущень, ми маємо всі підстави висловити твердження, що, як у кельтів поблизу Масілії витворився своєрідний "варварський" варіянт античної культури, який ми звемо Ла-Теном, так само в той же час і на території України, поблизу Ольвії, внаслідок еллінізації місцевої людности, —до речі, цей процес еллінізації тубільної людности України цілком виразно відзначений уже у Геродота, — повинен був витворитись варіянт культури, аналогічної кельтському Ла-Тену Франції.

Археологи 19 ст. не зробили нічого, щоб дослідити матеріяльну культуру хліборобської людности України. Вони копали кургани, могили заможних скотарів, могутніх владарів-вершників, "царських скитів", Кульобу, Чортомлик і т. д. Але вони зовсім не копали могильників хліборобів, їх не цікавили розкопи, які давали "пічні горщики" і нічого

поза тим, жадного золота для скарбничих камер Ермітажу. Археологи к. 19—поч. 20 ст. почали розкопувати "поля поховань", могильники й селища хліборобської людности. їх розкопи грунтовно змінили наше уявлення про те, що становила собою Україна в цей період, в другій половині першого тисячоліття перед Різдвом. Ми одержали змогу пізнати не Україну "царських скитів", або скитів-кочівників, а сільську, селянську Україну, могильники, що не давали ні золота, ні зброї.

Найважливіші з могильників цієї доби — Зарубинці на Середньому Наддніпров'ї, розкопані В. Хвойкою та розкопана пізніше, вже перед другою світовою війною, Корчувата під Києвом. Відповідно до назви цих пунктів, визначаємо культуру цього типу як за-рубинецько-корчуватівську. Перевівши попередню кодифікацію матеріялів, наявних в музеях України, ми могли встановити до 30—35 точок на Наддніпров'ї з знахідками культури зарубинецько-корчуватівського типу.

З усіх дослідників єдиний тільки В. Хвойка, розходячись в думках з усіма іншими дослідниками, взяв на себе сміливість ствердити, що ця культура, яку ми означили як зарубинецько-корчуватівську, є послідовним розвитком місцевої культури попереднього часу та що зміна культурних типів на Наддніпров'ї в цей період, про який ми тут говоримо, сталася без жадних перерв. В "Древних обитателях Среднего Приднепровія" (1910) В. Хвойка писав: "Так звана скитська епоха в Середньому Наддніпров'ї поступово замінюється епохою піль похоронних урн, повне панування якої відноситься до II—V ст. по Різдві. Зміна ця відбувається без всяких перерв з такою поступовістю, що, вивчаючи середньонаддніпровську культуру за пам'ятками, що збереглися, можна констатувати цілковиту послідовність в її розвитку. Пам'ятки двох перших віків перед та після Різдва хоч ще й зберігають залишки минулої т. зв. скитської епохи, але в них помітні вже нові, привнесені елементи, які цілком розвиваються в наступну епоху піль похоронних урн" (ст. 43).

Зарубинецько-корчуватівська культура — це культура тубільної, осілої хліборобської людности. Посуд, який ми знаходимо в Зарубинцях,

Корчуватій, Вишеньках і т. д., — це пряме й безпосереднє наслідування форм античного посуду, кераміки, яку ми знаходимо в північно-чорноморських колоніях (в Ольвії). Якщо заможна верхівка, скотарі й вершники, володіли оригінальними (автентичними) грецькими речами, то хліборобська маса, не маючи їх, копіювала, ліпила їх, відтворюючи зразки, привезені з Греччини, чи, власне, як довели досліди Е. Кніпович, з Малої Азії.

Як часто трапляються точки з культурою заруби-нецько-корчуватівського типу? Як густе було населення України в цей період? Чи не були пам'ятки цього типу швидше винятком на Україні, ніж правилом? Аж ніякі Візьмімо, для прикладу, Середнє Наддніп-ров'я, район Києва. В районі Києва та його околиці ці пам'ятки виявлено в таких пунктах: в самому Києві (на території Десятинної церкви), в Віті та в Корчуватій. Отже, на відстані 5—7 км одна від одної. Це свідчить про суцільність, а не про епізодичність розпросторення пам'яток зарубинецько-корчуватів-ської культури в Середньому Наддніпров'ї, про суцільність заселення країни, а разом з тим і про те, що хліборобське населення в цей період на Україні було вже досить численне. Україна була в цей час досить густо заселена.

Фібули (шпильки) з бронзи, які становлять собою характерну приналежність могильників з керамікою зарубинецько-корчуватівського типу, належать до т. зв. "середнього Ла-Тену", періоду, який в науковій літературі датується 300—100 ст. перед Різдвом. Ви-никши десь в V—IV ст. (пор. Залісся на Радомишль-щині), ця культура широко розпросторюється на Україні в III — I ст. Вона є виразним свідченням перемоги еллінських впливів і еллінської (середземноморської) орієнтації над туранськими і іранськими зв'язками, азійськими та каспійсько-малоазійськими впливами, як це було за попередньої, скитської доби. Україна, як ми вже відзначили, вступає в античний період свого розвитку.

Які господарсько-економічні й разом з тим суспільні зміни сталися на Україні в цей період, на етапі переходу від скитської до античної доби?

На попередньому етапі скитство в своїх зв'язках з туранським світом виявило себе в скотарсько-вершницькому аспекті; в свою чергу, Іран, за цієї доби, був, як ми вже знаємо, об'єктом експансії скитів на зовні, завойовницької політики вершників, їх грабіжницьких нападів. "Басмачство" скотарів-баїв обернуло Україну в "імперію вершників", призвівши до збройного конфлікту з персами. Важко сказати, які наслідки мав похід Дарія на Україну, але фактом лишається те, що в наступний період, тобто саме в той, про який тут іде мова, зовнішні зв'язки України ведуть не на Схід і не на Південний Схід, а на Південь. Морські зв'язки заступають суходільні, як це було досі. Україна втягається в орбіту боротьби між Мітрідатом і Римом за шляхи розв'язання проблеми світової імперії, і Мітрідат, що плекав ідею "понтійського розв'язання проблеми світової імперії", знаходить свою загибель в боротьбі з Римом на території України.

Мусимо відзначити тут основний господарчий факт: в основі зв'язків України з античним світом лежало хліборобство. Нагадаємо вже знані нам факти. Хліборобство, яке панувало на Україні за часів Трипілля і яке було пов'язане тоді з великохудобним скотарством, було одсунене на задній план спочатку вершництвом "шнуровиків", а тоді скитів. В першому тисячолітті перед Різдвом на Україні хліборобство починає знов поступово набирати того значення, яке воно мало колись. На базі цього розвитку тубільного хліборобства ростуть і зміцнюються взаємини з античним світом . В міру поширення цих зв'язків орач-хлібороб починає повертати собі втрачені економічні позиції.

Не забудьмо: давній світ за часів перед Різдвом годується українським хлібом, як і Голяндія в 17 ст. по Різдві.

В умовах налагоджених і сталих економічних зв'язків з античним світом, в умовах ствердження військово-політичної могутности Риму скотарство втрачає свій економічний, а вершництво свій політичний сенс. Навпаки, економічна вага хліборобства в господарському житті країни, а разом з тим і вага хліборобської громади супроти бая, скотаря й вершника зростає дедалі все більше.

Господарство України в цей період включається в економічну систему античного світу. Воно модернізується, підпорядковується економічним формам цього останнього. За зміненої економічної системи основою господарства стає на Україні не худоба, а збіжжя.

Вже В. Хвойка, цей найкращий знавець археологічної давнини нашої країни, в цитаті, яку ми навели вище, категорично обстоював, що т. зв. скитську добу наступна доба, яку ми означаємо як античну, а Хвойка визначав, користуючись археологічною термінологією, як епоху "піль похоронних урн", заступає "без всяких перерв", з надзвичайною "поступовістю". Він стверджує "цілковиту послідовність розвитку". Він має ня увазі зміни в матеріяльній культурі, але те саме доводиться сказати й про зміну господарчих форм.

Скотар-вершник-номад поступово робиться пережитком— господарчим, соціяльним і політичним. В міру росту господарського значення хліборобства, в міру втягнення Наддніпров'я в орбігу античного світу, інтенсифікації процесу еллінізації тубільної людности зменшувалося значення скотарства, сезонового кочів-ництва, укріплених городищ як льокальних центрів вершницької верхівки, війни й грабіжництва (басмачства), як безпосереднього джерела збагачення верхівки.

Не можна одночасно крамарювати й воювати. Вершник-скотар з номада перетворюється в експортера збіжжя. Замість кочувати з великими стадами худоби в зеленотравних степах Причорномор'я, Перед-уралля і Зауралля, він сидить за столиком таверни в Ольвії або Херсонесі, його цікавлять відомості, привезені матросами про коливання біржових цін на збіжжя в Олександрії або Родосі. Смак вина примушує забути його про терпкий смак степового кумису.

Друга половина першого тисячоліття перед Різдвом — це століття інтенсивного росту хліборобства, розвитку хатнього промислу, ремесла, збільшення кількості населення, поступового оселювання України, нівеляції дотеперішніх соціяльних противенств, якщо й не збагачення,

то в кожнім разі піднесення добробуту основних мас хліборобської людности.

Щоб зрозуміти те, що сталося на Україні в цей період, треба не забути про ситуацію, яку ми знаємо з етнографічних джерел. Може здаватися дивним, як легко хліборобська маса відтискує скотаря, як, зрештою, швидко зникає, в змінених умовах, суспільна функція скотарсько-вершницької верхівки. Це все могло б здатись дивним, якщо б ми не взяли до уваги етнографічних даних: справа в тому, що, за родовою традицією, скотар багатій, власник великих стад, в межах родових взаємин, користується такою самою земельною ділянкою, як і безхудобний бідняк. Худоба е власністю скотаря, але не земельна ділянка. Скотар як власник худоби є приватний власник, але в відношенні до землі він не користується жадними правами приватної власности. Тут діють норми родової громадської власності. Зрозуміло, що коли, за античної доби, збільшилося економічно значення хліборобства, при збереженні громадсько-родових традицій, колишній багатир-скотар опинився в такому ж правово-господарчому становищі, як і бідняк.

Слід думати, що скотарська верхівка не виявила достатньої гнучкости, щоб в змінених умовах опанувати новим процесом і зберегти за собою своє давнішнє економічне становище. Скотарська верхівка не спромоглася затримати політичну владу над масами в своїх руках, як це було за попередньої доби, коли хліборобство було лише незначним додатком до скотарства, посівна площа дуже малою супроти грандіозних просторів, використовуваних для випасу худоби, і укріплені городища панували над відкритими хліборобськими поселеннями околиці.

В другий період античної доби, про який буде мова далі (перша половина першого тисячоліття по Різдві), витворюється нова верхівка, але вона, слід думати, не має нічого спільного з попередньою, виростаючи з кадрів хліборобських громад. Та про це ще згодом.

Огляньмо сказане ще раз. Підсумуємо сказане.

Що сталося в Наддніпров'ї, на Україні в другій половині останнього тисячоліття перед Різдвом? Ми вже говорили: країна поступово змінює своє господарче обличчя. Господарчий розвиток країни скеровується в напрямку до розвитку хліборобства. Городища зникають, вони втрачають те значення, яке мали досі. На перший план виступає село. Станові різниці в народі виразно нівелюються: якщо за скитської доби народ був різко розчленований на стани і кожен стан плекав свою особливу форму господарства (панівна верхівка—кочове скотарство; низи—хліборобство), то тепер народ виступає як цілість.

В народі, що виступає як цілість, хліборобство відтискує скотарство на задній план. Відтискує його на периферію, причому тереновий обсяг периферії, використовуваної скотарями для випасу своїх стад і вершниками для грабіжництва, — в цей період різко скорочується, особливо в порівнянні з попередньою добою.

В цей період, а особливо наприкінці тисячоліття скитство остаточно перестає бути тим, чим воно було колись, отже, скитством. Воно перестає бути вершницьким і скотарським, яким воно було за попередньої доби в своїх стосунках з тураиським світом середньоазійських степів, цим властивим, специфічним вершницьким і скотарським світом, яким він лишився незмінне від часів скитів і аж до першої чверти 20 ст., даючи нам змогу з етнографічних матеріялів 19 ст. пізнати скитський світ таким, яким він був колись—дві з половиною тисячі років тому.

Властивою ознакою скитства як такого є різке розчленування народу на стани, станова осібність окремих форм господарства, хліборобство як станова приналежність бідняків і скотарство як приналежність багатіїв, перевага скотарства над хліборобством, існування приватної власности на худобу, худоба як товар і гроші, інтенсивне збагачення скотарів-вершників, що своє кочове скотарство сполучують з грабіжництвом, з якого вони роблять собі професію й

промисел. Аристократично-скотарський уклад є властивою ознакою скитського суспільства.

За античної доби все це змінюється. Аристократичний скотарсько-вершницький уклад суспільства демократизується. Суспільство оселянюється. Якщо за скитської доби хліборобство було приналежністю лише окремого стану, то за античної доби ми спостерігаємо зовсім інше: для цієї доби характерне хліборобство як приналежність цілого народу. Народ становить собою цілість і виступає як хліборобський. В цьому й полягає найбільша виразна відмінність скитської й античної доби, на чіткому розмежуванні яких ми настоюємо.

Так ми підійшли до історичних звісток письмових джерел, як! ми можемо зрозуміти лише тепер. Як відомо, десь з II ст. перед Різдвом історичні джерела перестають згадувати про скитів на Україні. Чим пояснити це? Звичайно, історик тлумачить це в той спосіб, що, мовляв, скити зникають на Україні, бо їх відтискують з теренів Наддніпров'я інші народи, які й заступають їх.

Мих. Грушевський в своїй "Історії України-Руси" (1898, 1 вид., т. 1) пише: "Скитська держава тратить значіння й заникає під дальшим натиском сарматів зі сходу, траків і бастарнів з заходу й півночі" (с. 58). Він посилається при цьому на Полієна: "В оповіданню Полієна, що може належати не пізніше як до другої пол. II в., сармати вже займають чорноморське побережжя" (с. 59). Він зовсім не аналізує внутрішніх процесів, які привели "скитську державу" до втрати нею значення, яке вона мала доти. Він обходить питання про те, які зміни стались в скитській державі, соціяльні, господарчі й політичні, щоб тут знайти пояснення занепаду скитської імперії й зникнення скитства як такого.

М. Грушевський міграціоніст. Він стоїть на міг-раціонаністській точці погляду, зводить всю суть історичного процесу до "переселення". За Грушев-ським, "нові народні потоки" "витиснули зовсім" "скитів" "з наших степів" (с. 59). Про залюднення цієї степової території після

розпросторення сарматських орд, коли досягнули вже Дунаю, головним джерелом служить [...].

Лише археологічні джерела можуть сказати щось про залюднення нашої території. Звістки давніх письменників можна прокоментувати в належний спосіб лише тоді, коли ними оперувати, мавши в руках археологічні дані. Я зовсім не збираюсь заперечувати наявности стрічних міграцій, але я не можу зігнорувати також і того, що "з скитської генеалогії, поданої Геродотом (IV, 5), виходило б, що скити уважали себе автохтонами (виводили себе від доньки Борістена)" (с.49).

Сенс змін, що сталися на Україні в другій половині останнього тисячоліття перед Різдвом, не можна звести до зміни скитів сарматами, до того, що нові "степові орди" витиснули колишні. Я сказав би інакше: скитство вигинуло як стан і як форма господарства. Античні письменники звикли з уявленнями про скитів пов'язувати уявлення про скотарів І грабіжників. Скити для них — це, насамперед, царські скити й скити-кочівники. Після того, як замість розчленованих станів виступив станово недиферен-ційований народ, античні письменники перестають згадувати про скитів. Чужинці-свідки не могли не зауважити цього факту: зникнення верстви, нівеляція станів і витворення суцільної нерозчленованости народу, але вони не дали собі ради, щоб при побіжних згадках описати це явище. З тих пір вони мовчать про скитів. Вони мали рацію. Адже скитів як таких, якими їх знав Геродот, більше немає.

Що ж до новітніх істориків, то вони із згадки історичних джерел в II ст. про сарматів та із незга-дування про скитів зробили цілком довільний висновок, що десь в II ст. сармати "витиснули" скитів, хоч, насправді, як ми бачимо з матеріялів археологічних розкопів, ці матеріяли не дають нам жадних підстав говорити про те, щоб в цей період в Наддніп-ров'ї сталася якась ґрунтовна етнічна зміна і один народ заступив інший. Суть змін, які сталися в цей період в Наддніпров'ї, полягала в зовсім іншому.

Поширення археологічних даних істотно позначилося на наших уявленнях про минуле нашої країни, а відповідно до того ми примушені зовсім інакше ставитися також і до письмових джерел. Окремі народи й окремі племена пересовувалися і рухались: зі сходу на захід, з заходу на південь або на схід, сармати, бастарни, траки і т. д., але основний масив лишився в цей період сталим, зазнаючи тих соціяльних і господарчих змін, про які була мова вище.

У світлі усього вище сказаного контури досліджуваної нами етногенетичної проблеми набувають іншої виразности. Немає сумніву, осілий хлібороб Наддніпров'я повинен був зберегти за скитської доби те індоєвропейство, якого він набув за попередніх часів, в процесі переборення новим індоєвропейським елементом давнього неолітичного трипільського підґрунтя .

Я навмисне згадав про осілого хлібороба, щоб відрізнити його етнічну долю за скитської доби від етнічної долі скотарської верхівки, від долі тих царських скитів, що, за свідченням Геродота, "інших скитів уважали за рабів", від тих скитів-кочівників, що "нічого не сіяли, не орали". Лише ці скотарсько-вершницькі родові групи туранізуються або іранізую-ться в скитський період, як про це вже була мова давніше.

Цілком зрозуміло, ська культура на Дністрі й Дніпрі. Усі наявні дані кажуть за Вислу або Середню Німеччину" (ИАК, 1904, XII, 85).

Якщо б теорія Нідерле—Спицина була правдивою, то це значило, що дана культура була б краще й виразніше репрезентована в З[ахідній] Україні. Тим часом, супроти Нідерле, пам'ятки латенського типу, репрезентовані в З. Україні, далеко бідніші, як в Наддніпров'ї. Порівнюючи з чи Розуміється, усі ці формули носять лише попередній і приблизний характер, але все ж таки етнічного погляду розв'язання етногенетичної проблеми, це могло б значити, що народ звільняється од чужинецьких домішок, привнесених дотеперішньою акцією верхівки, приплив чужинецьких елементів припиняється. В етнічному житті

країни зникає тенденція, запроваджувана верствою кочових скотарів-вершня-ків: розчинитись в туранському або іранському світі.

Соціяльна й господарча нівеляція наявних племен на широкому географічному просторі повинна була призвести до зменшення цих станово-племінних відмін і до витворення одноманітної й суцільної народної маси.

Якщо ми й не можемо на сьогодні нічого сказати більше, то, в кожнім разі, і в межах зазначеного ми сказали багато: адже ми відзначили провідні тенденції доби.

Наприкінці розділу я дозволю собі повернутися до теорії, яку висловив Л. Нідерле. За Нідерле, культура, яку ми тут досліджували, рухалася з Заходу на Схід, од Вісли до Дніпра, з Галичини до Київщини. Ми наводимо цитату з А. Спицина, який твердив цілком категорично: "Ледве чи можна вагатись при розв'язанні питання, звідкіль саме з'явилась латенська культура на Дністрі й Дніпрі. Усі наявні дані кажуть за Вислу або Середню Німеччину" (ИАК, 1904, XII, 85).

Якщо б теорія Нідерле—Спицина була правдивою, то це значило, що дана культура була б краще й виразніше репрезентована в З[ахідній] Україні. Тим часом, супроти Нідерле, пам'ятки латенського типу, репрезентовані в З. Україні, далеко бідніші, як в Наддніпров'ї. Порівнюючи з численними знахідками середньолатенських фібул на Київщині, в З. Україні досі відзначено тільки два пункти (Яр. Пастернак, кор. арх., 1932, с. 36).

Проф. Гадачек свого часу розкопав в Преворську могильник, який дав кераміку (посуд), цілком тотожно з керамікою Зарубинців — Корчуватої. Подібність кераміки Зарубинців і Преворська виразно вказує на спорідненість зарубинецько-корчуватівської групи Наддніпров'я й преворської З. України. Але між цими групами Наддніпров'я й Галичини є певна віл мінність. Зарубинці дають середньо— й пізньолате'ські фібули

(шпильки); окрім того. Зарубинці датується також знахідкою тут ольвійської монети III С7. перед Різдвом. Це значить, що зарубинецько-корчова-тівська культура в Наддніпров'ї існує вже десь по-починаючи з III ст. Тим часом пам'ятки преворського типу в З. Україні, замість середньолатенських фібул, дають фібули пізнішого часу (т. зв. сильно профільовані) (М. Смішко). Про що свідчить цей факт? Це свідчить, що твердження Л. Нідерле про рух трупо-пальних могильників з Надвисляння в Наддніпров'я неправдиві. Могильники з керамікою преворсько-за-рубинецького типу більш давні на Дніпрі і більш пізні на території в верхів'ях Дністра, Висли, З. Буга.

Наддніпров'я також знає сполучення кераміки за-рубинецького типу й сильно профільованих фібул (Грищинці, Ржищів), але ці пам'ятки належать часу більш пізньому, ніж Зарубинці й Корчовата. Інакше кажучи, Преворське, Грищинці, Ржищів становлять собою пізній стан в розвитку зарубинецько-корчоватівської культури.

Археологічний матеріял стоїть в різкій суперечності з теорією Л. Нідерле. Якщо б ця теорія відповідала фактам, то преворсько-зарубинецька кераміка на Заході повинна була б сполучуватися з більш давніми типами фібул і на Сході з більш пізніми, тим часом ми бачимо, що, насправді, є цілком навпаки. Зарубинці давніші за Преворське. Теорія Л. Нідерле зазнає поразки в зіставленні Зарубинців і Преворська .

Отже, як ми ствердили вище: кераміка культури зарубинецького типу не прийшла на Наддніпров'я з Заходу: вона є продуктом тубільного наслідування античного посуду, який потрапляв в Наддніпров'я з Півдня, з Причорномор'я, з тамтешніх грецьких колоній і, насамперед, з Ольвії.

АНТИЧНА ДОБА

Другий період (I—V ст. по Різдві)

Як ми вже згадували вище, в історії України давніх часів за античної доби ми відрізняємо два періоди: перший, давніший, з V — IV ст. перед Різдвом, про який уже була мова, і другий, наступний, який ми датуємо I —V століттям по Різдві, що становить собою дальший і вищий стан розвитку матеріяльної культури попереднього періоду .

До останнього часу в археологічній науці було відомо лише 5—7 пам'яток з цього періоду (Черня-хівський могильник, розкопаний В. Хвойкою на Середньому Наддніпров'ї, на південь од Києва поблизу Трипілля: могильник в с. Маслово на півдні Черкащини та інші).

Відсутність виразних відомостей про населення України в цей період у античних письменників, з одного боку, незначна кількість археологічних пам'яток, з другого, спричинювались до того, що в історії давньої України утворювалася величезна лакуна. Цілий історичний період випадав з-під уваги дослідників, бо що можна було сказати про людність басейнів Дніпра, Донця, Дністра й Буга, яка не була названа в античних джерелах? Звістки про скитів обривалися десь коло II—I ст. перед Різдвом. Відомості про сарматів не мали жадного відношення до Середнього Наддніпров'я, а звістки про слов'ян з'являлися, властиво, лише в V—VI ст. по Різдві.

Обмаль відомих археологічних пам'яток давала привід до цілком невірних висновків. Археолог В. Хвойка копав переважно на Правобережжі, в районі Трипілля — Канева. З цієї, по суті справи, цілком випадкової обставини робили висновок, нібито саме Правобережжя, район Трипілля — Канева, був основним осідком тодішньої людности, місцем виключного розпросторення культури черняхівського типу, а вся інша величезна територія України між Дніпром і Доном лишилася незаселеною.

Залюдненість України в цей період бралася під сумнів. Недостатня дослідженість України за наших часів в археологічному відношенні проектувалася в минуле, як властива ознака давнини. Тубільне населення країни оберталося в фікцію.

Україна здавалась пустелею. Позбавлену населення країну історики трактували як місце тимчасового перебування народів, що рухались з півночі на південь, з Балтики в Причорномор'я або зі Сходу на Захід, з Середньої Азії на Балкани, — здобуток випадкових пересельців, які тут довго не затримувались і на шляхах своїх переселень пам'яткою свого тимчасового перебування на території України лишали окремі могили своїх померлих співплеменників.

Такою уявлялася Україна перших століть нашої ери, колосальний лісостеповий, ніким не залюднений простір, величезна пустеля, теренова порожнеча, з де-не-де розкиданими місцями осель племен, що перемандровували7.

Зрештою, така картина, як вона малювалась в уявленні істориків, була лише слушним коментарем до незначної кількости пам'яток, згадуваних в археологічній літературі. Що більше можна було сказати про Україну I—V ст. по Різдві, коли на всій її території можна було нарахувати лише 5—7 точок культурних пам'яток з цього часу?...

Історики оперували уривчастими даними майже відсутніх, в кожнім разі недостатніх письмових джерел. Археологія не додавала до цього майже нічого. Тим-то дослідникам доводилося обходити мовчанкою добу, про яку вони не мали нічого сказати.

Так і будувався виклад: замість того, щоб говорити про Наддніпров'я, про територію між Дністром І Донцем, говорили про периферію, прикордонні смуги, про перехрещення світових шляхів. Не про осілу людність, а про етнічні міграції. Про перших ми не знаємо нічого, навіть назви; якщо ж. ми щось і знаємо, то саме про тих, що пересолювались: сармати, алани, бастарни, готи, гуни і т. д. Виклад зосереджувався на теренах, народах, подіях Чорномор'я: Боспор і Боспорське царство, Танаід, Херсонес, Олівія , Рим, окупація Римом античних міст північного Надчорномор'я , поява готів, боротьба готів з Римом, походи аланів і розгром гунами готів. Повертаючись до Середнього Подніпров'я, історики починали говорити вже про антів і

слов'ян , про факти, знані з візантійських письменників V — VI ст. Ціла доба випадає цілком.

Кодифікація археологічних пам'яток , робота над вивченням фондів, накопичених в музеях, дозволила грунтовно змінити наші уявлення про цей період, внести в науку новий, досі не знаний матеріял і створити міцну джерелознавчу базу для відтворення повноцінної картини минулого життя на Україні в I — V ст. по Різдві.

Могильники типу Черняхова були не поодиноким, а суцільним явищем на Україні. Замість 5—7 пам'яток ми мали змогу нарахувати їх більше 200, хоч і це тільки попередня цифра ще незавершених досліджень.

Культура черняхівського типу не становить винятку для якої-небудь одної місцевости України. Вона такою ж мірою властива для Середнього Наддніпров'я, як і для нижнього Дніпра, для Правобережжя, як і для Лівобережжя, Пересічнянський могильник коло Харкова не менш типовий для цієї території басейну Донця, як і Черняхів на Середньому Дніпрі для Київщини.

В найкраще обслідуваних районах, приміром, коло Трипілля, відсталь між окремими кунетами не перевищує 3—5 кілометрів. Те саме можна сказати і про Наддніпров'я в порожистій його смузі між Дніпропетровськом та Запоріжжям.

Якщо за попереднього періоду Середнє Подніпров'я було вже досить залюднене і окремі поселення траплялися на відсталь 5—7 км, то на даному етапі кількість поселень збільшується майже вдвічі. Адже ж, як сказано, на окремі точки з культурою черняхів-ського типу ми натрапляємо на відстані, що не перевищує 3—5 км .

Беручи до уваги густоту заселення території в місцях найкраще обслідуваних та суцільність роз-просторення пам'яток з культурою

черняхівського типу, ми матимемо всі підстави припустити, що населення України в цей період повинно було досягати кількох мільйонів.

Дуже характерно, що в цей період формується тереновий простір України саме в тих межах, що згодом визначать етнографічні межі України. Адже ж пам'ятки черняхівського типу простяглися суцільною масою на всій території сучасної України, від верхів'їв Дністра й Бога до Дінця і від Десни до узбережжя Чорного моря . Іншими словами, формування етнографічної території українського народу в знаних нам нині межах сталося в другий період античної доби, — факт надзвичайної ваги, який ми маємо змогу відзначити тут вперше.

"Трипільці" жили в відкритих поселеннях на плато; "шнуровики" почали селитися на прибережних місцях в городищах-бургах.

Городища були типовою ознакою скитської доби. Це значило, що процес містотворення й відокремлення міста від села досить виразно виявився за скитських часів.

Що характерно для скитської доби? Розташування поселень в лісовій і лісостеповій смузі Наддніпров'я на невисоких відкритих місцях, відсутність в цій смузі городищ, — принаймні досі їх ми не знаємо, — все це показує, що в даний період умови життя значно змінилися на Україні в порівнянні зі скитською й пе-редскитською добою. Відпала потреба в укріплених городищах. Суспільні взаємини, міжплемінні стосунки, зовнішня ситуація на даному відтинкові часу не примушувала місцевий люд вибирати для своїх поселень високі відрубно розташовані берегові маси-кручі зі стрімчастими схилами, зміцнювати ці місця, насипати вали, копати рови, робити мурованні вежі й стіни.

Навіть зовсім дрібні громади, як це показують Писаревиця або Ставище поблизу Трипілля, почували себе в цілковитій безпеці, селячись на відлогих пагорбках, відкритих і приступних з усіх боків.

Інвентар поховань вказує нам на те саме, на що вказує й тип селищ. Як серед селищних пунктів на Середньому Наддніпров'ї немає укріплених поселень, городищ, селищ воєнізованого типу, бургів, так і в інвентарі поховань Черняхівського, Маслівського та інших могильників ми не натрапляємо на жадне чоловіче поховання, яке дало б нам залишки меча або якоїсь іншої зброї. Це значило б, небіжчика не розглядали як вояка в потойбічному житті. В могилу йому клали прикраси, гроші, його збагачували їжею, ставили для нього посуд, разом з вівцею лишали йому ніж, щоб небіжчик міг одрізати собі шматок м'яса, але зброї йому до могили не клали. Чи не слід було б зробити звідціля висновок, що військова справа за цієї доби не була, супроти попередньої скитської доби, професійною справою окремих осіб?

Мечів ми не знаходимо в музейних збірках. Про цих не згадується і в літературі. Це значить, спеціялізованої військової зброї немає, як немає і окремої військово-станової групи .

Так є на півночі в Київщині, Поліссі, на середньому Дніпрі, в лісовій і в лісостеповій смузі. Дещо інше ми спостерігаємо на півдні, в районі нижнього Дніпра, в степовій смузі. Як сказано, для лісової смуги характерні поселення відкритого типу; супроти того для степової смуги характерні городища-бурги, не селища, а міста, оточені міцними стінами й глибокими ровами. Поселення міського типу з високими кам'яними вежами, мурованими з місцевого мушлеватого вапняку, становлять властиву ознаку Нижнього Наддніпров'я. Такі, приміром, найкраще знані: Би-зюкове городище, городок Миколаївка (козацьке) та інші.

Матеріяльна культура, яку ми знаємо з I — V ст. по Різдві на Україні, має певні місцеві варіянти, досить виразні місцеві особливості, але вона позбавлена локальної відокремлености тубільного партикуляризму. Це матеріяльна культура, яка несе на собі ознаки універсалізму.

В літературі висловлювались різні погляди з того приводу. Нівелійованість культури перших століть по Різдві пояснювали впливами Риму, всесвітнім обсягом римської торгівлі, анексіоністівською політикою

Римської імперії, прагненням Риму до світового панування. Відповідно до цього цей період I—V ст. по Різдві означили в літературі як "римську епоху", або "добу римських впливів".

Я був би проти того, щоб античну добу в історії України означити як добу римських впливів, як римську добу. Не слід усього в цій добі відносити виключно на рахунок Риму. Не Рим був ініціятором нівеляції, і не він був монопольним чинником цього процесу. Не слід ні недооцінювати, ні переоцінювати ролі Риму. Не забудьмо другий період античної доби на Україні, безпосередньо пов'язаний з першим, попереднТм. Культура черняхівського типу генетично, спадково пов'язана з культурою зарубинецького типу, а вже ця остання несе на собі всі ознаки нівеляційних впливів Середземноморського культурного світу антично-сти. Там, де говорили про Рим, можливо, слід було б говорити про еллініcтичний світ.

Ця доба знає кілька варіянтів розв'язання проблеми світової імперії, і римський варіянт це тільки один з кількох. Щоправда, римляни діяли систематично й послідовно, їх політиці не можна відмовити в цілком певній і однозначній цілескерованості.

Через кожні 60 років державний римський кордон пересувався далі на північ і схід. На початку I ст., за часів імп. Августа, римський державний кордон наблизився до Дунаю. За Траяна, на поч. II ст., з прилученням до римської держави провінції Дакії в 106 р., кордон пройшов по Серету, присунувшись уже до Дністра.

Друге століття — час найдальшої експансії Риму на схід. Ми не знаємо ще сьогодні, як далеко на північ од Чорноморського узбережжя простяглася в глибину суходолу сфера військової акції римських легіонів. В кожнім разі, ми знаємо, що вона охоплює час понад століття. Послідний напис на пошану імп. Филипа з 248 р. стверджує, що в цей час, тобто в середині III ст. римський гарнізон ще знаходився в Ольвії, хоч, певно, це були вже останні часи його перебування в цій місцевості.

Дати військового просування Риму на схід збігаються з датами римських монетних знахідок, а ці останні з датами розвитку торгових взаємин. В грошових скарбах Наддніпров'я I ст. трапляються лише поодинокі монети Нерона, дещо більше є вже Траянових монет. Основну масу римських монет в скарбах складають монети II ст. (Антоніни Пія, Марка Аврелія, Фаустіни, Комоди). З Септиміом Севером, тобто з поч. III ст., кількість римських монет у скарбах відразу зменшується .

Це час, коли від гирла Дунаю і до Рейнської дельти починається війна варварських народів Европи проти Риму. Між сторонами, які воюють, не могло бути жадної регулярної торгівлі.

Потрібні ще будуть детальні досліди інвентаря Черняхівського, Маслівського та інших могильників, але, гадаю, що вже сьогодні можна ствердити, що ма-теріяльна культура черняхівського типу не е продуктом римських впливів, культурою, принесеною в варварське середовище римським крамарем і легіонером. Вона виникла ще перед римськими часами, незалежно від римських впливів і за цілком інших історичних обставин.

Культура черняхівського типу не могла виникнути на базі торговельних зносин з римлянами з тої простої причини, що вона склалася в Дунайсько-Дніпровсько-Донській області ще перед тим часом, як римський вплив, торгівля й панування стали тут вирішальним чинником. Ця культура в основному своєму інвентарному складі мала за собою, принаймні, два століття існування перед тим, як римська торгівля й військовий окупаційний режим легіонерів почав відчуватись в смузі Дніпровсько-Бузького лиману. Я не заперечую того, що терор римського окупанта, що запроваджував тут "пакс романа", міг призвести до ґрунтовних змін і глибоко позначитись на становищі місцевої людности, я не відкидаю можливости навіть більш-менш суцільної романізації, латинізації місцевої людности десь в II — III ст., але це все нічого не змінює в основному факті, а саме в тому, що черня-хівська культура, зростаючи своїми корінням в зарубинецьку, в цей час уже визначила себе в своїх основних елементах.

Віддамо кесареві все, що належить віддати кесареві, але не треба за рахунок Риму відносити те, що сформувалося в Наддніпров'ї незалежно від Риму.

Культура черняхівського типу — продукт діяння тих нівеляційних тенденцій, які виявилися в середині варварського суспільства, почавши діяти ще за попереднього періоду. Вони проявилися незалежно від діяння римських впливів ще перед ними і, можливо, навіть супроти них. Римляни продовжували те, що вже мало місце ще перед їх появою в північному Причорномор'ї, але вони (в II—III ст. по Різдві) внесли в свою акцію ті елементи мілітарного гноблення, примусової романізації, чого на попередньому етапі, в зносинах з еллінами, слід думати, не було.

Не можна думати, що політика Риму на Балканах була одна, а в степовій смузі північного Причорномор'я вона була іншою. Слід гадати, що в нижній течії Дністра, Бугу, Дніпра так само римляни розгорнули величезні роботи по будуванню системи оборонних валів (т. зв. Траянів вал), фортець, мурованих кам'яних стін, прокладання брукованих — шляхів, що повинні були з'єднувати периферію з адміністративними центрами, як це вони робили й по всіх інших місцях. Чоловіків гнали ламати каміння, брукувати шляхи, мурувати стіни, працювати в шахтах. Ішло інтенсивне рекрутування тубільної людности для служби в римських легіонах Малої Азії й північної Африки. Широко розгорнулася торгівля рабами, яких потребувала римська промисловість, сільське й домове господарство Італії. Тубільне населення, яке наважувалося чинити опір римському пануванню, винищувалося.

Так було скрізь, де здійснювалося римове панування. Історики, які розробляли історію давнього світу, бачили в Римі центр світової історії і не бачили жадної історії поза історією Риму. Однак і римське панування мало свої межі: мала межі римська могутність; територіяльне розпросторення римлян також мало свої границі.

В цьому періоді античної доби, який охоплює I—V ст. по Різдві, ми відрізняємо кілька етапів: 1) перший, безпосередньо пов'язаний з

попереднім, коли римська військова й торговельна акція ще не зачепила теренів Наддніпров'я; 2) другий етап, коли почали проявлятись процеси, що їх слід віднести на рахунок римлян під час їх перебування на півдні Україні в II ст. та десь до середини III ст, і, нарешті, 3) третій етап, коли діяли процеси, що стали наслідком попередніх.

Історики й археологи, які не розчленовували цих етапів, а весь період означили суцільно як "добу римських впливів", або "цісарську добу", злам матеріяльної культури на Україні (перехід від Зарубинців до Черняхова—Маслова) односили не до поготиків нової ери і не до I ст. по Різдві, а до середини III ст. Я тримаюсь протилежної думки, яку я вже висловив вище: злам матеріяльної культури в Середньому Наддніпров'ї, перехід од зарубинецької культури до черняхівської стався на першому етапі, ще перед приходом римлян.

Щоб пояснити появу нових елементів в матеріяль-ній культурі Наддніпров'я в I ст. по Різдві, проф. Д. Я. Самоквасов висунув теорію, пов'язавши ці зрушення з гіпотетичне припущеною ним етнічною міграцією дако-гетського населення Наддунав'я. Згідно з цією теорією дако-гети, населення балканського півострова, під тиском римської експансії, внаслідок війн, ведених імп. Траяном, було витиснене з Наддунав'я. Воно кидає місце своїх давніх поселень і пересувається в Наддніпров'я. На думку проф. Самоквасова, про факт цього переселення свідчать римські монетні скарби, яких так багато трапляється в Наддніпров'ї. Населення Наддунав'я, тікаючи з Балкан і не маючи можливості врятувати своє майно, захопило з собою лише грошові цінності.

Однак, саме монетні скарби й свідчать проти цієї складної міграціоністської комбінації поважного вченого.

Якщо б, справді, Траянове завоювання Дакії спричинилося до виселення тубільної людности з Балкан в Наддніпров'я, то в скарбах на території України переважали б монети Траянові та передтраянові, тим часом в скарбах Наддніпров'я ми знаходимо в основній масі монети

післятраянових часів. Черняхівська культура не є дако-гетська; вона не принесена балканськими емігрантами за часів Траяна на Україну.

Існує ще один погляд. Він поширений в західноєвропейській науці і користується визнанням не тільки в німецькій науці, але і в польській, і навіть в українській. Згідно з цим поглядом, черняхівська кераміка — це готська кераміка. Відповідно до відомостей історичних джерел про переселення готів з Прибалтики в Причорномор'я, німецькі вчені твердили — про це ми вже згадували, — що Черняхів, Маслово і т. д. — це виразні свідчення перебування готів на Україні.

Мусимо визнати, поки було знано на Україні 5— 7 пам'яток даного типу, і ціла Україна уявлялась як лісова й степова пустеля, готська гіпотеза зберігала за собою певну частину правдоподібности. Вона здавалась вірогідною, оскільки жадних інших пам'яток не було відомо на Україні, а письмові джерела виразно говорили про перебування тут готів десь з 215 р., в 266 р. тощо.

При тому становищі розробки джерел, яке ми маємо на сьогодні, готська гіпотеза втрачає всі підстави. Доводиться спитати, як готи, порівнюючи в дуже короткий час могли суцільно заселити такий величезний терен, як простір України від Дністра до Донця і від морського узбережжя до смуги Десни?.. Хронологічно їх поява, за письмовими джерелами, припадає на II—III ст., тим часом приписувана їм культура в своєму безперервному розвиткові вростає в культуру попередніх століть. Вона існувала в своїх праосновах органічно й послідовно ще тоді, коли готи нікуди з Прибалтики не рухались.

Кому етнічно не належала б черняхівська культура, в кожнім разі про неї можна цілком категорично ствердити, що вона принесеною ззовні культурою не була.

Готи не могли принести з собою на Україну культури черняхівського типу. Культура черняхівського типу стояла на далеко вищому рівні

матеріяльного розвитку, ніж та культура, що була властива готам, гепідам та іншим германським племенам на їх батьківщині, в нижньому Надвислянні.

Усі три згадані теорії, римська, дако-гетська й готська, шукали пояснення, щоб з'ясувати зміни в матеріяльній культурі Наддніпров'я, в зовнішніх чинниках. Тим часом ця зміна сталася внаслідок діяння не зовнішніх, а внутрішніх іманентних чинників. В I—IV ст. основний масив тубільної людности Наддніпров'я не змінювався .

Зміна культури на Середньому Наддніпров'ї сталась не внаслідок етнічних міграцій. Тут мала місце не зміна населення, як твердили дослідники, а перехід тубільної людности на вищий ступінь матеріяльного розвитку.

Цей перехід стався спочатку на Нижньому Наддніпров'ї, а пізніше, з запізненням на 100—150 років, на Середньому Наддніпров'ї. Середнє Наддніпров'я в відношенні до Нижнього за античної доби було периферією. Культурні центри лежали на Півдні.

Порожиста смуга Дніпра й нижнє Наддніпров'я дають раніше модерні форми, ніж Середнє Наддніп-ров'я. Південь випереджає Північ. На Півночі ще тримаються архаїчні зарубинецькі форми, коли вони на Півдні вже зникли. Слід думати, що протягом 1-го століття по Різдві Північ навздоганяє в своєму культурному розвиткові Південь, і Середнє Наддніпров'я в II ст. має вже таку саму матеріяльну культуру, як і Нижнє Наддніпров'я.

I—V ст. по Різдві другий період античної доби — період інтенсивного росту хліборобства, високого розвитку тубільного ремесла й значного поширення торгівлі.

Вершництво, яке переважало за скитської доби, остаточно зникає в цей період в Наддніпров'ї. Ні Черняхівський, ні Маслівський могильники

не дають і найменшого натяку на існування в межах даних громад будь-якого вершницького прошарку. Вершництву як соціяльному або ж як господарчому явищу немає місця в Наддніпров'ї в ці століття. Великостадне скотарство відмерло. Хлібороб остільки зміцнів економічно й господарче, що на переважній, якщо не виключній, території України не лишив достатнього місця для випасу великих стад худоби й табунів коней. В країні густо заселеній не було де розгорнутися й поширитися скотарству вершників. В міжсіллї паслися невеликі стада хлібороб[ські].

На одній з попередніх сторінок я мимохідь вказав на теренові простори, охоплені в ці століття поширення матеріяльної культури черняхівського типу. Я відзначив також і те, що вони збігаються з теперішніми етнографічними межами українського народу. В даному конспекті я хотів би вказати на те, про що була мова безпосередньо перед цим, а саме, що матеріяльна культура I—V ст. на Україні була культурою хліборобської людности.

Я вже говорив про зміну хліборобських і вершницьких епох в історії Наддніпров'я. З цього погляду дуже характерні також і теренові зміни, що сталися протягом тисячоліть.

За античної доби в I—V ст. по Різдві Україна консолідується, як сказано, в тих самих територіяль-них межах, що згодом стануть етнографічними межами українського народу.

В епоху трипілля тодішнє хліборобське населення України освоїло приблизно той же терен, хоч і дещо в вужчих рямках. В кожнім разі воно виявило тенденцію поширюватись в тих же напрямках, не переступаючи, однак, на північ смуги Десни й досягаючи на Лівобережжі границь, які на сьогодні археологічними розкопами ще тим часом не устійнені навіть приблизно. Для трипільської доби характерне тяжіння: з одного боку, до Анау й Малої Азії, а з другого боку, до Наддунав'я, областей, позначених, як і Україна, наявністю культури мальованої кераміки.

Вершництво, відповідно до своєї прямої функції, за наступної, післятрипільської епохи, та особливо за пізнішої, скитської доби, вийшло далеко за кордони Дністра—Донця. Як ми вже згадували, вершництво скотарів — копове, воно імперіялістичне, призводить до конгломерації народів і до поширення теренових меж. Воно не консолідує людність, а, навпаки, розсіює її. "Кавалерійська імперія скитів" мала свого часу таку саму розтяглість, як і пізніше подібні інші формації, приміром, алани, які деякий час панували на просторі від Межиріччя (за Аральським морем) і до Дунаю.

Хліборобство, опановуючи знов соціяльно-госпо-дарчу ситуацію на Україні за античної доби з V—IV ст. перед Різдвом, не тільки повернуло в перші століття по Різдві Україну в її передскитські, тринільські теренові межі, але усунуло з даної території ту етнічну строкатість, яка була ознакою євразійської Скитії, роздяглої в лісостепах од Альп Європи до Обі в Азії.

Антична епоха не знала яскравих, сказати б, відрубних соціяльних противенств скитської доби, бідняка-хлібороба й багатія-скотаря — вершника. Ні Пересічнянський могильник на Харківщині, ні Чер-няхівський на Київщині або Привільнянський в порожистій смузі Дніпра не дають матеріялів, які дозволили б говорити про існування соціяльно й господарче відмінної верхівки. Поховання хліборобів майже рівнозначні одне одному.

Деякі з поховань в Маслові мають замість бронзових фібул золоті. Верхівка, що прикрашає себе золотими прикрасами, існує, вона виділялась, але не такою мірою, щоб накопичити для себе скарби Куль-Оби або Чортомлика.

Між верхівкою скитської доби і античної є ґрунтовна різниця, бо ця друга існує поруч з своїми спів-племенцями, а не окремо від них.

Антична доба, усунувши з соціяльно-господарчого життя противенства попередньої, уніфікувала людність, однотипізувала населення на території Дністра — Донця — Десни — Моря. Територія звузилася, людність сконцентрувалася. Як ми вже сказали, матеріяльна культура під Харковом однотипна з культурою могильників під Ковелем на Волині.

Концентрація людности, однотипної в своїй матеріяльній культурі, однозначної соціяльно, процес її господарчої й соціяльної уніфікації на протязі майже тисячоліття — все це повинно було позначитися на етногенетичних процесах, які почалися в цей час на даній території.

Протягом цих століть на території від Дністра до Донця і від. Моря до Десни витворювався колосальтій людський масив, соціяльно й господарчо однзначний, що перебував під безпосереднім впливом античного середземноморського світу.

Тисячолітня консолідація господарче й соціяльно тотожнього населення на певній території є факт і фактор, повз який не може пройти жаден дослідник етногенетичних процесів.

Вершніцтво в післятрнпільську (передскитську) та особливо скитську добу розхитало ту етнічну суцільність, яка була властива людності України за часів трипілля. Хліборобство античної доби витворило знов нову етнічну одність, на яку доводиться вважати, переходячи від праісторії й передісторії ло історії.

Матеріяльна культура Черняхова, Маслова, Пересічнянського могильника зникає на Україні десь коло середини першого тисячоліття по Різдві.

З V—VI ст. спочатку візантійські письменники, а тоді арабські джерела починають говорити про слов'ян на території України. Слід сказати, що матеріяльна культура слов'ян V—IX ст. і наступна культура

князівських городищ X—XIII ст. не тотожні з культурою Черняхова або Маслова. Кераміка з Чорної могили в Чернігові, або Княжої гори на Росі під Сахнівкою, чи Райків на Гнилопаті під Бердичевом не є керамікою Черняхова.

Антична доба закінчується десь в IV—V ст. І слов'янська починається в V—VI, заступаючи першу. Між цими двома добами стався розрив. І цей факт зникнення на всьому просторі Наддніпров'я культури черняхівського типу слід вважати за вирішальний в історії України першого тисячоліття по Різдві.

Антична культура на Україні вигибає, її заступає інша, грунтовно відмінна від неї. В житті людности Наддніпров'я відбувається злам, приходить криза, стає катастрофа, обсяг якої ми можемо уявити собі лише в той спосіб, що цілком чітко скажемо собі: культура античної доби й культура слов'янської доби — це культура, що різко відрізняється одна від одної.

Хто винищив тодішню людність України? Гуни, готи, монголи й турки, вершники, що йшли з Азії?.. На це важко відповісти сьогодні. В кожнім разі процеси, властиві часам великого переселення народів, призвели до занепаду матеріяльної культури античної доби і до знищення тієї хліборобської людности, яка заселювала тоді територію Наддніпров'я .

Цілком? На всій території України? Без сліда? Не цілком! На полицях Етнографічного музею в Львові можна було побачити чорний посуд своєрідних форм, горщики, глеки, кухлі і т. д., прикрашені лискованим графічним зигзаговидним орнаментом. Такий самий посуд можна було купити на львівському базарі. Такий самий посуд можна було знайти в кожній селянській хаті Галичини й Волині.

Цей етнографічний селянський посуд Галичини— Волині достоту витворював кольор й орнамент кераміки, властивої Черняхову.

Як слід пояснити це? Пояснення може бути одне: населення, винищене в басейні Донця й Дніпра, залишилося невинищеним на території Волині й Галичини, зберігшії ту саму культуру, яку плекали наші далекі предки в I—V ст. на всій території України.

Ми маємо всі підстави ствердити: етнографічна культура українського народу своїм корінням — історично—вростає в культуру античної доби, матеріяльну культуру "черняхівського" типу.

Селянська миска, однаково знана на Східній і Західній Україні, що так ефектно і пишно барвистою плямою вимальовується на миснику, за своїми формами в антична миска, що, через посередництво кераміки, поширеної в Наддніпров'ї в I—V ст., сходить до посуду, ужиткованого в античних грецьких колоніях.

Отже, фіксуємо два твердження: перше, етнографічна культура українського народу має за своє джерело античну культуру; друге, етнографічна культура українського народу існує від перших століть по Різдві.

Я не хочу цим сказати, що ми знаємо всі переходові ланки між культурою античних часів (I— V ст. по Різдві) та сучасною нашою етнографічною культурою українського народу. Я не хочу, знов же, сказати цим, що ми достоту знаємо шляхи "слов'янського" заселення України в VI—VIII ст., ті складні процеси, що спричинилися до витворення українського етносу. Але деякими матеріялами ми володіємо, і ці матеріяли не менш яскраві, ніж і ті, про які ми згадували щойно. Там же, в тому ж таки Етнографічному музеї м. Львова, зберігалися колекції кераміки, здобутої при розкопах в Луцьку. Ця кераміка, датована 15 ст., виявляє тотожність з керамікою Черняхова, Маслова, Привільного і т. д. Перед археологами стоїть подвійне завдання: з одного боку, з'ясувати попередні ланки, що в'яжуть культуру античної доби (I—V ст.) на Волині з культурою слов'янських часів (VI—IX ст.), і показати шляхи зворітного руху цієї культури на Україні, датувати який сьогодні поки що воліли б утриматись.

АНТРОПОЛОГІЧНІ (РАСОВІ) ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

В IX ст. поняття народу й національної приналежности визначилися переважно з огляду на мову. Поняття "народу" й "мови", "нації" й "мови" були ототожнені. Мова була трактована як основна ознака національної приналежности.

На початку XX ст. з гострою критикою цієї мовно-лінгвістичної концепції етносу виступили, з одного боку, — антропологи, з другого, — історики і історики літератури. Антропологи підкреслили той факт, який зігнорували прихильники тези про тотожність "народу" й "мови", а саме, що в багатьох випадках даною мовою розмовляють значні групи людности антропологічне не споріднені з даним народом . В свою чергу, історики й літературознавці почали вказувати ту обставину, що для певних історичних періодів властивою ознакою доби є не тотожність "народу" та його "мови", а "станове розчленування мов" (приміром, розчленування мов в XVII—XVIII ст. за станами на панську — урядову, церковно-літературну та простонародну) і тому не можна виключати з українського історичного процесу за мовною ознакою ані ті твори, що написані були відмінною від народної літературною мовою, ані ті соціальні шари населення, які користувалися як своєю розмовною мовою не простонародною, а своєю особливою "панською" мовою.

Вказуючи на несталість мови як ознаки етнічної приналежности, представники антропологічного напрямку в етнології, уточнюючи постановку етносу, аамість мови висунули більше сталі антропологічні ознаки—зріст, барву (пігментацію) зверхнього тілесного вкриття, форму голови, кольор волосся, очей і т. д., саме ті ознаки, що, передаючись у спадщину, затримуються з покоління в покоління протягом тисячу літ і тому, при належному вивченні, можуть засвідчити приналежність даного народу в своєму основному складі до певної раси.

Згідно з поглядами Федора Вовка та його учнів і послідовників, для українського антропологічного типу властиві такі ознаки: високий зріст, довгі ноги, широкі плечі, смуглявий кольор обличчя, темне кучеряве

волосся, кругла голова, продовгасте обличчя з високим і широким чолом, темні очі, прямий ніс, дуже розвинена витягнена нижня частина обличчя, невеликий рот і малі вуха.

За Федором Вовком, українське населення складається коли не в більшості, то в дуже значній частині з великорослих. Пересічний зріст українців становить 1670—1673 мм. Особливо високий зріст мають кубанські козаки (1701 мм), нащадки оселених тут в XVIII ст. запорозьких козаків. Не менш високий зріст мають гуцули (1690 мм), а також українці південного Поділля, Херсонщини та зокрема Катеринославщини, де, як нотує Федір Вовк, зріст українців перевищує навіть зріст гуцулів.

При загальному звищенні зросту українського населення на Поділлі, Київщині, Полтавщині зріст української людности, в свою чергу, знижується в бойків, лемків, на Волині, в північній Чернігівщині, на Харківщині й Вороніжчині. Зниження зросту на цій території Ф. Вовк пояснює тим, що "в цих місцевостях українське населення перемішалося з литовськими, польськими та великоруськими племенами" (підручник Ф. Вовка, ст. 16—19).

Іншими словами, низькорослі займають західну смугу Галичини з Лемківщиною й Бойківщиною, Поділля, Полісся, північну Чернігівщину і на сході Харківщину та Вороніжчину, отже, країни західні, північні та східні смуги, тоді як високий зріст складає одночасно провідну ознаку українського населення в усій південній смузі України, від Гуцульщини на заході, через Поділля й Катеринославщину до Кубані на сході. З цього приводу Ф. Вовк завважує: "найбільшого розвитку зріст українців досягає в північній смузі й головним чином у місцевостях, які зв'язують українців з близько з ними спорідненими групами південних слов'ян, що, як відомо, відзначаються високим, а часто і дуже високим зростом (серби 1695 мм, сербохорвати, за Івановським, 1692 мм, а за Денікером 1700 мм, босняки 1723 мм та герцоговинці 759 мм) (підр. Ф. Вовка, ст. 16) .

Щодо барви волосся та очей, то Ф. Вовк відносить українців до темноволосої раси з місцевими ясноволосими домішками. Українці в переважній масі темноокі й темноволосі, або, як з цього приводу пише Ф. Вовк, "барва волосся українців взагалі тотожня з барвою очей, цебто українці з більшості мають темне волосся і темні очі, але кількість ясноооких переважає кількість ясноволосих, цебто, інакше кажучи, ясні очі трапляються в темноволосих (навпаки — рідше)" (підр. Ф. Вовка, ст. 12).

З цього погляду варто зіставити відсоткове співвідношення представників темного, ясного і мішаного типу серед українців, росіян, поляків й білорусів. Серед українців: 29 %. ясного типу, 35% мішаного, 35 % темного.У росіян відповідно до цього: 37 % ясного, 41 % мішаного, 19 % темного типу. У поляків: 35 % ясного, 46 % мішаного, 19 % темного типу.

З погляду географічного розпросторення ясне волосся й ясні очі серед українців переважають на сході (в західній частині Курщини), в північній смузі України та в західній (Волинь, північне Поділля, східна Галичина до Карпат, а почасти й на Карпатах—лемки). Отож, "основна темна пігментація українців, найслабша на північному сході, поступово густішає в напрямі на південь, захід й досягає свого максимуму на південному заході, цебто в місцевостях, де українці стикаються з південними та західними, крім поляків, слов'янами" (підр. Ф. Вовка, ст. 12) .

Зіставляючи коливання зросту зі змінами в барві очей та волосся, С. Рудницький завважує: "В розподілі барви волосся і очей українців панує той самий територіяльний закон, що й в розподілі зросту та форми черепа. В головній зоні українського антропологічного типу, особливо на південному заході, темне забарвлення волосся й очей репрезентоване якнайви-разніше. Поблизу польських, білоруських та російських кордонів український тип втрачає в своїй самобутності".

Однією з дуже важливих антропологічних ознак є форма черепа. Щодо цього, то, як і всі слов'яни, українці належать до короткоголового типу. Середній покажчик черепний в українців 83,4. "У своїй основній масі українці справжні брахіцефали" (сказано Ф. Вовком). В зіставленні з іншими сусідніми народами українці займають середнє місце між поляками (поляки найменше короткоголові — 82,1) й росіянами (короткоголовість росіян близька до поляків 82,3), з одного боку, та білорусами й західними слов'янами, чехами й словаками, з другого (білоруси, чехи й словаки виказують найбільшу брахіцефалію. перші — 85,1, останні — 85).

Висотний покажчик, що визначає висоту черепа, в українців вищий (71,3) за висотний покажчик росіян (70,1) та білорусів (67,6).

Сполучаючи три вище схарактеризовані ознаки — високий зріст, круглу голову та темну барву волосся й очей, — Ф. Вовк констатує: "серед українського населення найвищий зріст відповідає й найвищому (брахіцефальному) головному покажчику та найбільшій мірі темної пігментації, або, інакше це сказавши, українці, поминаючи всю сучасну їх змішаність, в істоті належать до одної раси, — до раси високорослої, брахіцефальної, темноволосої та темноокої" (підр. Ф. Вовка, ст. 26).

Надзвичайно важливе значення має в антропології взагалі личний покажчик, що дає відношення між довжиною та шириною лиця... Українці належать до числа більш-менш вузьколицих народів (середній покажчик 102,7), притому вузьколиціть ця збільшується помітно, хоч і не цілком правильно, зі сходу на захід, принаймні, в середній та північній українських смугах, в міру віддалення від більше широко-скулястого великоруського типу (підр. Ф. Вовка, ст. 28).

Щодо ширини носа, то "хоч українці, — відзначає Ф. Вовк, —взагалі майже вузьконосі (ліпторими), з середнім носовим покажчиком в 70,9, але серед них, ясна річ, помічаються певні, не дуже, правда, великі відхилення в бік мезоринії" (підр. Ф. Вовка, ст. 28) .

Найцікавіше те, що найбільш вузьконосе зі всіх українців є населення північної смуги (середній покажчик 69,0), притому тільки чернігівці виказують дуже малими мезоримами (71,2—71,9). В середній смузі носовий покажчик вищий, ніж у північній (70,9); притому найменшої висоти досягає він ні Київщині (64,1) та на крайньому заході, у колишніх угорських русинів (66,0), а в інших місцевостях він переходить також до малої мезоринії, що не перевищує, однак, 77,7. Нарешті, в південній смузі носовий покажчик знову невисокий (69,0), за винятком Кате-риносла вщини (75,2—76,4), де, мабуть, дає себе відчувати, — висловлює припущення Ф. Вовк, — довгочасне сусідство з татарами (підр. Ф. Вовка, ст. 28).

Щодо форми носа, то звичайно відрізняються три відміни: вгнутий, рівний та вірлячий носи. Вгнутий ніс зустрічається порівнюючи часто на самій тільки Курщині та в центральній Галичині; в досить значній кількості зустрічається він на Чернігівщині (27,5 % та 32,5%), на Вороніжчині (25%), у південно-західній та центральній Волині (30,1 %),на Катеринославщині (29,2%), на Поділлі (27,8 %—34,3%) та у гуцулів (25,4 %—26,6 %)" (підр. Ф. Вовка, ст. 29). "Вигнутий (вірлячий) ніс — найбільше рідкий, найчастіше зустрічається на Вороніжчині (18,7%), на Кубані '(32,5%), у галичан (20 %—25,1 %) та у галицьких гуцулів" (підр. Ф. Вовка, ст. 29). За згаданими винятками — "вся решта українського населення, — підсумовує Федір Вовк, —в значній більшости має рівні носи". "Рівний профіль носа треба, — констату" Вовк, — зачислити до характеристичних ознак чисто 'українського типу" (підр. Ф. Вовка, ст. 29).

Порівнюючи довжину верхньої кінцівки в українців та інших народів, Федір Вовк твердить, що "рука українців коротша за руку великоросів (46,02) та білорусів (45,06), але трохи більша за руку південних слов'ян (у герцеговинців 44,1)" (підр. Ф. Вовка, ст. 29). За довжиною ніг Федір Вовк, посилаючись на обчислення А. А. Івановського, відносить українців до "групи племен в найдовшими ногами". Довжина нижніх кінцівок в українців (83,66) переважає довжину їх у поляків (52,07), у білорусів (51,7), а особливо у великоросів (50,5)" (підр. Ф. Вовка, ст. ЗО),

Які ж взагалі висновки годиться зробити а наведених спостережень? Як відомо, свого часу деякі російські та польські вчені намагалися заперечувати існування українського народу як антропологічної цілости, зараховуючи українців або до росіян, або до поляків. Досліди Федора Вовка та його учнів остаточно спростували ці твердження, довівши їх безпідставність. "Антропологічний тип українців виказує цілковиту самостійність супроти польського, білоруського й великоруського типу", — констатує С. Рудницький (ст. 183). "Поляк, білорус та росіянин антропологічне стоять дуже близько один до одного; українець, в свою чергу, дуже відрізняється від всіх своїх сусідів і, з антропологічного погляду, займає цілком самостійне місце" (в підр. Рудницького, ст. 182).

Це твердження, згідно з яким "українці виказують якнайменше антропологічної подібности з поляками, білорусами та росіянами, тоді як, в свою чергу, всі сусідні з українцями народи виявляють між собою велику подібність і близьку спорідненість" (Рудницький, ст. 182), безпосередньо пов'язане з іншим, а саме з вказівкою на антропологічну близькість українців до південних слов'ян. "Українці, — пише Ф. Вовк, — безперечно найбільшу спорідненість виявляють з південними та західними (за винятком поляків) слов'янами" (підр. Ф. Вовка, ст. 31).

Твердження це іде цілком в річищі загальних антропологічних концепцій, розвинених такими видатними вченими, як географ Елізе Реклю та антрополог Амі (Намі). Уже в 80 роках XIX ст. відомий географ Елізе Реклю відзначив близьку спорідненість українців з південними слов'янами. Наприкінці XIX ст. французький антрополог Амі ділив усіх слов'ян на дві великі групи: групу великорослих, бра-хіцефалічних, з темним волоссям, —та нижчу на зріст, з меншою брахіцефалією й ясним волоссям. До першої групи Амі зараховував сербів, хорватів, словаків, чехів і українців, до другої—полабів, поляків, білорусів і росіян. Подібний поділ прийняв також і Денікер . За його сприйняттям, українці належать до т. зв. динарської (адріятицької) раси, тим часом як поляків і росіян Денікер відносив до вислян-ської раси.

"Згідно з поглядами Амі і Денікера, — пише Ф. Вовк, — їх [українців] слід зачислити до так званої адріятицької, або динарської, раси, яку ми воліли б назвати слов'янською" (підр. Ф. Вовка, ст. 31).

Або, як висловлюється Ст. Рудницький:

"В чистому вигляді ця динарська раса затримувалася переважно тільки в південних слов'ян та українців, тим часом як, додає автор, північно-слов'янські нації виявляють значні чужинні домішки" (підр. Рудни-цького, ст. 184) .

II

До яких висновків не прийшла би антропологічна наука в своєму дальшому розвиткові, які б поправки і коректи не були внесені у визнання, запропоновані Ф. Вовком, навіть коли б його погляди були заступлені зовсім іншою, цілком відмінною концепцією, все ж та характеристика антропологічного типу українського, яку зробив Ф. Вовк, збереже своє значення як певний "основоположний" етап в розвиткові української антропологічної науки.

Перед Федором Вовком стояли завдання загально-етнічних розмежувань, йому доводилося спростовувати сумарні погляди на український народ, змагатися проти сумарних заперечень. Звідсіля сумарність всієї антропологічної характеристики українського народу, яку подає Ф. Вовк. Відповідно до своїх вихідних постанов, він подав загальну антропологічну характеристику українського народу, розглядаючи українців з антропологічного боку як однорідну цілість.

Подібний підхід до теми, природньо, підказував також уявлення про замкнену в собі територію, пов'язуючись з ідеєю центру, протиставленого периферії.

Зображуючи український народ як однорідне ціле, Ф. Вовк відповідно до цього стверджував, що тільки на закраїнах, в міру віддалення від центру, український етнічний тип виявляє певні відхилення. "Відхилений від цього етнічного типу, — стверджує Ф. Вовк, — в нечисленній кількості осіб, можна спостерігати, головно, на окрайках території, заселеної українцями, що легко пояснюється сусідніми етнічними впливами" (підр. Ф Вовка, ст. 31).

Саме ці обидва положення: про однорідну антропологічну цілість українського народу та про периферійний характер відхилень від основного етнічного типу, пояснюваний Ф. Вовком впливом сусідніх народів, зазнали насамперед критики. Про твердження про однорідність антропологічного складу українського народу виступив в рецензії на працю Ф. Вовка Дм. Анучин (в 1918 р.) , який закидав, між іншим, Вовкові, що той не аналізує поодиноких антропологічних типів, а бере лише середній. До Анучина прилучилися згодом Ан. Носів (1927 р.) та Ів. Ракоаський і С. Руденко (1927 р.).

Спинімося дещо докладніше на матеріялах і поглядах Носова, бо вони вносять виразні доповнення в ту характеристику антропологічних (расових) Особливостей українського народу, яку навів Ф. Вовк. Учень Ф. Вовка, керівник Кабінету Антропології ім. Вовка при Українській Академії Наук, Ан. Носів, досліджуючи українців з Поділля, в основному повторив висновки свого учителя. Він "не заперечує загальної характеристики українців взагалі", поданої останнім. "За нашою загальною характеристикою, — пише Ан. Носів, — подільські українці з дослідженої групи в своєму загальному антропологічному типі незначно чим віфдрізняються від загального типу за Вовком" (підр. Носова, ст. 116). Так само, як І Вовк, Носів стверджує, що українці Поділля "вище середнього та високого зросту (вищесереднього зросту 38,6%, високорослих 53%)" (підр. Носова, ст. 98). Вовк визначив пересічний зріст українців в 1670—1673 мм; Носів для українців з Поділля дав навіть вищу цифру. За вимірами, зробленими Носовим, пересічний зріст українців Поділля 1707 мм (піл?. Носова, ст. 98).

Так само, як і Вовк для всієї України, — Носів для українців Поділля вказує на перевагу темного типу над ясним. За Вовком, на Україні представників ясного типу 29 %, мішаного 35 %, темного 35 %. За Носовим, серед українців Поділля — ясного типу 10,9 %, мішаного 59 %, темного 30,1 % (підр. Носова, ст. 98). Отже, за Носовим, на Поділлі при значному зменшенні ясного типу і деякого темного багато збільшується кількість представників мішаного типу, — вказівка, що відповідає загальній провідній лінії спостережень Носова, як про це буде іти мова нижче.

Щодо характеристики українців Поділля як короткоголових, то тут Носів теж не тільки не розходиться з Вовком, а, навпаки, ще виразніше підкреслює брахіцефалізм українського населення на Поділлі. Середній черепний покажчик української людности на Україні Вовк визначив як 83,4; за Носовим, "пересічний покажчик голови усіх досліджених українців Поділля становить 83,72, себто, — завважує Носів, — в більшости своїй вони є брахіцефали" (підр. Носова, ст. 101—2).

В другій своїй роботі, "Українці з Кубані", вміщеній в збірнику "Антропологія" — річнику Кабінету Антропології ім. Вовка за 1927 р. (Київ, 1928 р.), Ан. Носів, спираючись на матеріяли Вовкового учня Пахлова, так само, як і в попередній своїй праці, іде в основному в річищі Вовкової антропологічної характеристики українського народу. Пересічний зріст кубанців він визначає як вищесередній (1636 мм: за Вовком — 1709 мм). "За покажчиком голови дані про кубанців Пахлова не суперечать даним інших дослідників, що ж до порівняння з загальноукраїнськими, то, як це стверджує й проф. Вовк, кубанці трохи меншої брахіцефалії. Дані покажчика лиця свідчать зате, що хоч між ними й є невеличка різниця, але вона не порушує висновку проф. Вовка про те, що кубанці пересічно вузьколиці... Нарешті, спільні дані маємо про покажчик носа: скрізь кубанці вузьконосі, такі ж і українці взагалі, тільки ступінь вузьконо-сости у них трохи відрізняється від загальноукраїнської в бік збільшення. Кольор волосся кубанців здебільшого темний. Таким чином, — підсумовує Ан. Носів, — кубанці відрізняються від характеристики антропологічного типу українців

(Вовка) лише кольором очей в бік слабшої у них пігментації" (див.: Б. Матюшенко—"Антропологічні ознаки українського народу",1930, ст. 236).

Але, лишаючись, таким чином, в обох своїх пря цях, в межах головних ліній характеристики українського антропологічного типу, накресленого Вовком, Ан. Носів виразно розходиться зі своїм учителем в поглядах на антропологічну однорідність українського народу. Він заперечує її. "Ми мусимо, — пише Носів, — відзначити, що та однорідність українського племени, що про неї говорить проф. Вовк, на нашій групі подільських українців повного підтвердження начеб і не дає". "Безперечно виявилося, — продовжує далі Носів, — що особливо в головніших антропологічних ознаках наша група подолян не являє якогось однорідного типу" (підр. Носова, ст. 116).

Вказуючи на "елементи змішаности в пігментації волосся й очей, в покажчикові голови, зрості і т. п. ознаках". Носів, коментуючи дані щодо пігментації, пише: "Значна кількість мішаного типу (59 %) вказує на те, що сучасна українська людність на Поділлі має мішаний характер антропологічного типу, який зберігає в собі досить велику кількість чисто темного типу і, порівнюючи, невелику кількість чисто світлого типу" (підр. Носова, ст. 98). "Очевидно, —підсумовує автор, — тут ми маємо продукт змішування основного темного пігментацією типу з світлими, брахіцефального, можливо, з субрахіцефальним (у всякому разі, не доліхоцефальним), високорослого з середньорос-лим" (підр. Носова, ст. 118).

Федір Вовк, як ми знаємо, не відкидає змішаности, але він уважав її за кількісно дуже незначну. "Проф. Вовк, — пише з цього приводу Носів, — припускає відхилення від загального типу українців, особливо в прикордонних частинах України, але тільки для нечисленних кількісно осіб. "Наші мате-ріяли, — завважує Носів, — відзначають ці відхилення досить яскраво", та, розійшовшись з своїм учителем у поглядах на однорідність українського антропологічного типу і висунувши тезу про змішаний його характер, Носів тим часом в пояснення цієї зміша-ности

не вносить нічого нового. Він лишається на позиціях Вовка і, подібно до останнього, пояснює змішаність впливом сусідніх народів, з одного боку, поляків для ясного типу, з другого — молдаван для темного.

Щоправда, у Носова намітилася тенденція виділяти серед українців Поділля дві різні антропологічні групи: одну—високорослих брахіцефалів і другу — великорослих світлих брахіцефалів з ясним волоссям і ясними очима, але цієї своєї спроби щодо виділення окремих антропологічних типів в складі українського народу він до кінця не довів і жадних остаточних висновків з того не зробив.

Це зробив інший учень Вовка — С. Руденко, який разом з їв. Раковським опублікував у XXVI томі "Збірника мат.-прир.-лік. секції Наукового Товариства ім. Шевченка" за 1927 р. статтю під назвою "Погляд на антропологічні відносини з українського народу" (ст. 205—218). Як і Носів, їв. Раковський та С. Руденко положенню Вовка про антропологічну однорідність українського народу протиставили тезу про мішаний антропологічний склад українського народу.

Якщо, за Вовком, елементи змішаности мають обмежений і до того ж периферійний характер, то Раковський—Руденко зовсім обминають ці елементи периферійної змішаности в прикордонних смугах і центр ваги переносять на питання про елементи змішаности в основному складі українського народу. Як Ан. Носів щодо українців Поділля, так вони щодо українського населення в цілому твердять, що взагалі в цілому "український народ є надзвичайно мішаного антропологічного характеру" (ст. 213).

Ствердивши, що "український народ представляє собою мішанину щонайменше шести головних європейських типів" (ст. 210), і в цьому розійшовшись з Вовком, вони, однак, подібно до Вовка, уважають адріятицький, або динарський, тип за основний ("основою є, безперечно, адріятицький тип", ст. 213), за "найбільше заступлений з-поміж всіх інших європейських типів" (ст. 211). За підрахунками Раковського—

Руденка відсоток динарського типу в складі українського народу становить 44,5 % (ст. 213).

За Вовком, динарський тип превалював на всій території України; за Раковським—Руденком, він поширений по всій території України, але превалює тільки на півдні. Південна смуга України — ось та територія, де динарський тип переважає над іншими. "Відсоток представників цього типу збільшується постійно, доступаючись від півночі до полудня так, що в першій, північній полосі він виносить більше як 1/3, в другій, середній, більше як 2/5, в третій, південній, більше як 1/2 всього населення" (ст. 211).

Поруч з цим динарським типом великорослих або вищесереднього зросту темних та мішаних брахіцефалів, Ів. Раковський — С. Руденко виділяють ще інший тип брахіцефалів малого зросту з темним або мішаним забарвленням очей та волосся. "Другим сильно заступленим типом є, — пишуть Раковський— Руденко, — альпійський тип 15, що виносить пересічно 22 %" (ст. 218). Цей "альпійський тип в своїй чистій відміні виступає однаково часто на цілому просторі України, мішана відміна цього типу заступлена найчастіше в середній полосі, що безпосередньо злучається з альпійсько-судетськими краями; найбільше заступлений цей тип в південній полосі. Загалом представники цього расового типу займають одну п'яту частину населення в середній полосі" (ст. 211).

Вовк слідом за Амі (Намі), як це згадувалося вище, об'єднував українців разом з південними слов'янами (сербами, хорватами) та чехами й словаками в одну расову динарську групу (темнооких і темноволосих брахіцефалів високого зросту). Дальші дослідники (Матіцка та інші) виділили чехів і словаків з цієї групи і зарахували їх до альпійського расового типу (темний, круглоголовий, малого зросту). Продовжуючи розвивати цю думку, російський вчений-антрополог Чепурковський, в свою чергу, відніс українців також до альпійської раси. Проти цього твердження повстав, однак, Б. Матюшенко. В згадуваній уже статті "Антропологічні ознаки українського народу" (1930)

Матюшенко писав: "Треба зазначити, що це твердження не погоджується з даними самого Чепурковського, бо він в багатьох працях підкреслює, крім брахіцефалії та темного забарвлення, високий зріст українців в порівнянні з росіянами і білорусами, тоді ж як альпійська раса характеризується малим зростом. Але, — продовжує автор, — елементів альпійського типу серед нашого населення є чимало, і тому думка Чепурковського почасти вірна, а посередньо вона дає підтримку погляду, висловленому Раковським та Руденком про динарсько-альпійський характер українців" (ст. 249).

Раковський—Руденко зайняли, таким чином, передню лінію між поглядами Вовка—Амі, з одного боку, та Чепурковського — з другого. Вони сполучила обидва ці погляди і відповідно до цього висунул" тезу про своєрідний альпо-адріятицький тип як властиво український. "Оба антропологічні типи: адрія-тицький і альпійський, так дуже злучені численними перехідними постатями, що, — пишуть загадані дослідники, — можемо тут злучити їх в один спільний "альпо-адріятицький" антропологічний тип. Це є, власне, той тип, який покійний наш учитель назвав "українським" типом і який кожному антропологові, що має нагоду зустрічатися з українським народом, відразу кидається в вічі" (ст. 211).

Отже, за характеристикою Раковського—Руденка, український тип є не чисто адріятицький (динарський), змішаний альпо-адріятицький. Саме відносно до цього вони й пишуть: після зв'язі між обома згаданими типами і особливий "мішаний" характер обох згаданих типів дозволяє нам злучити оба згадані типи в один спільний "український тип", "динар-ного", як каже Геддон, характеру, що пересічно виносить 66,5 % цілого населення (ст. 218).

Вовк говорив про динарців, Раковський—Руденко, в відміну від нього, кажуть про динаридів. "На тій основі, — зазначують останні, — дається удержати погляд нашого великого учителя, Федора Вовка, в такому дещо зміненому вигляді: український нарід є особливою відміною

динаридів альпо-адріятицького характеру, яку можна назвати осібним "українським" антропологічним типом" (ст. 213).

Щодо інших расових типів, то пересічний відсоток цих типів Раковський—Руденко визначають як незначний, а саме східноєвропейського темного, до-ліхоцефального, малого типу до 2 %; східноєвропейського, ясного, доліхоцефального, малого до 1 %, разом цього типу 3 %; північно-європейського, або нордійського, ясного, доліхоцефального, високого до 1 %; атланто-середземноморського, темного, мезоце-фального, високого 5%; валдайського, або сарматського, високого, доліхоцефального, ясного 2 %, а найрізноманітніших мішанців і слідів інших антропологічних типів до 24 % цілого населення України (ст. 213).

Працю Раковського—Руденка Б. Матюшенко оцінює як єдину, що розвиває думки Вовка, і взагалі єдину працю українських антропологів на цю тему за останній час (ст. 249).

Наступні дослідники пішли шляхами Раковсько-го—Руденка, взявши за основу їх тезу про мішаний антропологічний склад українського народу. Так, Р. Єндик в брошурі, виданій "Просвітою", та в статті "Антропологія українців", вміщеній у збірнику "Географія українських і сумежних земель" (Львів, 1938, том 1, ст. 327—334), каже про чотири раси в расовій структурі українського народу, а саме про наявність раси нордійської ("прикметою нордійської раси е ясна пігментація; обличчя продовгувате і вузьке, ріст високий, стан гнучкий, голова довга"), середземноморської ("темна пігментація, ніс м'язистий, але рівний, череп довший від черепа нордійців, зріст низький"), арменоїдної'6 ("дуже темна пігментація, ніс великий, луковато вигнутий, череп дуже округлий, тулуб довгий, ріст вищий за середній"), таляпо-ноїдної ("низький зріст, коротка кругла голова, короткий широкий ніс з плескатою насадою і кирпатим передніссям серед широкого круглого обличчя, шкіра жовта, волосся їжасте і тверде, очі темні, повіки укладені скісно" (ст. 328—332).

Проф. Кузеля ("Гандбух дер Україно", 1941) розчленовує український народ і територію України на три расові області: північну, середню і південну, як це робили, починаючи з Вовка, й усі наступні антропологи. Але тоді, як, скажімо, Вовк, характеризуючи північну смугу як периферійну, говорив про домішку тут сусідських народів, проф. Кузеля подає змінену характеристику і вказує на "значну участь чисто північного елементу". "Українці цієї зони, в якій наявні також елементи Середземні та субляпоноїдні, репрезентують ясний тип і є суббрафіцефіли" (ст.41). В характеристиці середньої та південної смуги проф. Кузеля, подібно до Раковського—Руденка, каже про перевагу динарського елементу в середній смузі, а південну визначає як "властивий домен динарського типу", вказуючи, за Вовком, на <значну підібність" українців до південних слов'ян (ст. 41). Отже, на сьогодні українська антропологічна наука виразно ствердила такі провідні тези:

1) своєрідність українського антропологічного типу;

2) наявність в складі українського народу кількох відмінних антропологічних (расових) типів, та

3) перевагу серед них типу високих або вище-середнього типу з темною або мішаною пігментацією брахіцефалів, який визначається антропологами як властиво український і характеризується як приналежний або до динарської (адріятицької), або до альпійської чи альпо-адріятицької раси.

Однак незначна кількість накопиченого досі антропологічного матеріялу, брак систематично продовжуваних дослідів, відсутність організаційного наукового центру спричинилися до того, що українська антропологічна наука перебуває досі ще тільки на початковому, вступному етапі своїх дослідів. Небагато зроблено також і для з'ясування процесу історичного формування українського народу, того, як історично сформувалися наявні расові особливості українського народу.

Антропологія — історична наука. Як історична наука, вона з необхідністю спирається на археології і оперує, окрім антропометричних вимірів сучасної людности, також антропологічними мате-ріялами, здобутими під час археологічних розкопок. На жаль, саме в цій ділянці антропологічної науки фахівці-дослідники присвячували якнайменше уваги і великий антропологічний матеріял, зобутий під час розкопів, лишається майже не вивченим І цілком не опублікованим. Тим часом тільки при історичному підході можна розв'язати основне питання про расовий склад української людности.

Щодо проф. Вовка, то в своїй праці він торкнувся расово-генетичної проблеми тільки принагідне. А. Носів, їв. Раковський, С. Руденко, Б. Матюшенко взагалі обминули її, і, власне, єдину спробу постановки питання про расовий склад українського народу в історичній перспективі на основі расово-генетичних студій ми знаходимо за останній час тільки в згаданих працях Єндика та в книзі В. Щербаківського: "Формація української нації" (Прага, 1941 р.).

Р. Єндик в названій вище статті, роблячи спробу внести певну історичну перспективу в антропологічну характеристику українського народу, пише: "З початком бронзової доби, а може, ще в неоліті, на сучасні наші землі привандровує арменоїдна раса" (ст. 327).

Визначивши цих арменоїдів як хліборобів, Р. Єндик додає: "На північ від цієї людности, що заселяла степ і лісостеп, розсілися були слов'яни, які підбили спокійних хліборобів" (ст. 328). За автором, "основний первень" слов'янських племен становить "нордій-ська раса, яка в схрещеннях із арменоЇдами витворила мішаний, динарський тип, що е прикметний для расової будови наших земель" (ст. 328). Або, як він нотує дещо далі: "арменоЇдами витворила мішаний, динарський тип, що е прикметний для расової будови наших земель" (ст. 328). Або, як він нотує дещо далі: "арменоїдна раса виступає в нас в чистій формі передовсім у східних Карпатах, на Криму і у підкавказьких околицях. У мішаній формі — скрізь на наших землях. Такий мішанець — це динарський тип, характеристичний представник нашого населення. В

залежності від того, в якій околиці в давніх часах виступала перевага одного з його складових первнів, динарський тип буває посередній, схиляючись то в сторону нордійської, то арменоїдної раси, він вказує яснішу то темнішу пігментацію, гнучкішу, то тяжчу будову тіла" (ст. 331).

Якою мірою ця схема, запропонована Єндиком, відповідає археологічним даним?

"Англійський учений Геддон, — пише проф. В. Щербаківський у "Вступі" до своєї праці, — цілком справедливо каже, що антропологічна мапа Європи часів неолітичної доби дуже мало змінилася. І ми вправі вважати і твердити, що ми є та були автохтонами на своїй землі не від шостого віку по Христі, тільки ж від неоліту, тобто не менш п'ять тисяч літ" (ст. 6). "За неолітичної доби, — твердить проф. Щербаківський, — на Україні жило дві раси, причому кожна з них вела зовсім інший спосіб життя: одні були хлібороби, другі номади" (ст. 49). Хлібороби, за проф. Щербаківським, були круглоголовці передньоазійської раси (яфетити), які принесли цілу цю хліборобську культуру з передньої Азії" (ст. 39). "В Європі її мішанину з нордійською расою звуть динарською расою" (ст. 22). Або, як нотує автор далі: "Дунайсько-чорноморська галузь цієї раси зветься динарською расою" (ст. 29).

Визначивши представників однієї з цих неолітичних рас на Україні як динарців, проф. В. Щербаківський характеризує других як індогерманців. "Номади були за неоліту високі і довгоголові і, безперечно, належали до раси індогерманської" (ст. 50). "Ар-хеологічно ця раса визначається корченими охрова-ними похоронами під високими могилами, бойовими кам'яними просвердленими топірцями та... дуже характеристичною шнуровою керамікою" (ст. 46). "В кінці неолітичної доби індогерманці розповсюдили майже по цілій Європі і скрізь рознесли як докази свого розповсюдження шнурову кераміку і бойові шліфовані топірці" (ст. 47). "В досить глибоких ямах лежали скелети в скорченому стані і майже завжди посилані ... охрою. Черепи цих покійників завжди довгоголові" (ст. 39).

Дальший расово-генетичний процес на території України проф. В. Щербаківський малює як процес змішання цих двох рас, що стався внаслідок завоювання хліборобів-динарців номадами-індогермана-ми та їх дальшого співжиття. Повертаючись знов до зачеплених питань наприкінці своєї книги, проф. Щербаківський пише: "Скрізь субстрантною расою була раса динарська, а панівною раса індогерманська" (ст. 142). "На нашій території обидві складові частини нашого народу — і панівна індогерманська (трацька), і субстрантна — трипільсько-гіперборейська — жили увесь час від неолітичної доби" (ст. 127). "В дальшім воно (трипільське населення) мішалось з патріярхальним населенням шнурової кераміки та кам'яних бойових топірців і в дальшім процесі вже в бронзовий період, мабуть, стратило мальовану кераміку" (ст. 42). "Від співжиття цих двох елементів почала мішатися і мова. Мова хліборобів (кавказько-малоазійська) стала поступово індогерманізуватися" (ст. 50). Яфети-динарці індогерманізуються, і цей процес індогерманізації динарців проф. Щербаківський і трактує як процес творення праслов'ян. Кінець-кінцем він формулює свій підсумковий погляд так: "Українців, балканських слов'ян, чехів, словаків та поляків об'єднує присутність передньоазійської, або динарської, раси, якої у білорусів і москалів зовсім нема. Це показує, що з праслов'ян вийшли тільки балканські слов'яни, українці та західні слов'яни, тобто чехи, словаки, поляки. Праслов'яни безпосередньо перейшли в ці народи, бо в їх складі є раса динарська, яка була необхідна як субстрат для утворення праслов'янської мови" (ст. 141). "Де не було субстратного хліборобського народу паскової неолітичної, або мальованої, кераміки, там не могло бути і жадного праслов'янського племені" (ст. 127).

Так виглядає расово-генетичний процес на території України за проф. В. Щербаківським. Неважко помітити, що В. Щербаківський в питанні про розмежування окремих слов'янських народів за расовою їх приналежністю розвиває далі, як і Вовк — Рудни-цький, погляди Амі — Денікера. Так само, як і останні, він об'єднує українців в одну групу з південни-чи (балканськими) слов'янами. Західних слов'ян до цієї групи він, однак, відносить не тільки чехів, як це робили зазначені

антропологи, але і поляків. Подібно до більшости своїх попередників, він характеризує расове цю групу як динарську з цією разом з тим відміною одних, що коли проф. Вовк казав про приналежність до динарської раси сучасної української людности, — Щербаківський цю тезу переміщує в історичну перспективу і питання про динарську расу трактує в аспекті неолітичної доби. За В. Щербаківським, носіями динарської раси на Україні в 3— 2 тисячолітті були люди т. зв. трипільської культури. Ця постановка проблеми "расової автохтонности" українців у проф. Щербаківського збігається

З твердженням відомого археолога, основоположника археологічної науки в Україні В. В. Хвойки, який в своїй праці 1910 р. "Древние обитатели среднего Приднепровья" висунув аналогічну думку про безперервність расово-генетичного процесу на Україні від часів трипільської культури до наших днів.

Наші археологічні знання пішли в річищі Хвойчи-ної студії, але з часів Хвойки вони значно поширилися. Вони поглибилися, набули широкого обсягу. Розкопки неолітичного могильника на р. Самарі біля Ігрені (проф. Міллера), знахідка черепа в Халепі на Коломищині біля Трипілля, відкриті при розопках жител в трипільських селищах (Володимирівці і інших місцях) глиняні статуетки виразно ствердили так званий "арменоїдний" (або "баскоїдний") антропологічний тип індогерманського неолітичного населення України. Неважко помітити також близькість даного типу з "хетітами" з Малої Азії.

Але саме можливість на підставі хоча б і цього, досить, зрештою, обмеженого матеріялу встановити расовий тип трипільської людности примушує нас відзначити різницю між антропологічним типом населення України за наших часів і часів неоліту. Різко скошене чоло, вірлячий ніс, витягнене вниз обличчя, що визначали давнійший антропологічний тип "трипільців", перестали бути характеристичною ознакою для сучасної української людности. Вірлячий ніс поступився прямому, зникла різка скошеність чола. Те-иерішня українська людність не належить до неолітичного "арменоїдного" расового типу,

репрезентованого в третьому тисячолітті до Різдва на території України трипільською людністю, як і мова українська грунтовно відрізняється від яфетичних мов Кавказу та Малої Азії, не маючи з ними нічого спільного. Якщо ж все ж таки говорити про зв'язок сучасної української людности з трипільською, то. в кожнім разі тільки як про зв'язок генетичний, трасформацію, цілковите перетворення антропологічного типу. Іншими словами, такою мірою, якою взагалі можна говорити про культурно-історичний зв'язок "неоліту" з наявними етнографічними культурами Європи, про перехід від "яфетичних> мов до індогерманських, про те, що неолітичні раси Європи були "субстратом" для витворення сучасних європейських рас. З цього погляду дуже характерний той процес, що відбувався на Україні в післятрипільський період. Тут насамперед треба відзначити глибокий розрив між двома епохами,

Трипільська культура на території України зникає. В житті країни відбувається різкий злам. Селища спалюються і знищуються. На основі знищеної трипільської культури витворюється зовсім інша культура, істотно відмінна від попередньої. Вершник витискає хлібороба й опановує становищем. Стадо змінює свій склад. Якщо трипільське стадо репрезентувала велика рогата худоба і присутність коня майже не засвідчена кістковими залишками для тієї доби, то тепер на перший план виступає кінь, і велика рогата худоба поступається місцем дрібній. Разом з тим змінюється й топографічне розташування селищ. За трипільських часів селища розташовувалися на відкритих місцях. Тепер вони переносяться на високі берегові маси й певне зміцнюються. Тепер це селища-бурги. їх місце розташування відповідає топографічному розташуванню городищ за середньовіччя. Мальована кераміка, в свою чергу, поступається шнуровій, але та ознака, що мальована кераміка не зникає зовсім й шнурова сполучується з мальованою, це свідчить, що розрив, який стався, не був остаточний. Трипілля знищено, з ним скінчено, країна змінила своє обличчя, та в з'єднанні з шнуровою ця мальована кераміка, успадкована від попередньої доби, в загальній зміненій обстановці ще зберігає свій дотеперішній репрезентативний характер. Ця культура (з другого тисячоліття до Христа) була властива однаково як північній лісовій смузі (Горо-діж, Райки, Кирильське Селище

в Києві), так і півдню, степовій причорноморській смузі (Усатово під Одесою, Білозерна в гирлі Дніпра, Паркани на Дністрі тощо).

Який расово-генетичний процес відповідає цьому культурно-історичному? Тілопальний спосіб поховання, з одного боку, відсутність статуеток, з другого, не дають нам поки що в руки фактичного матеріялу, але певне одне: та раса, що на попередньому етапі зникає, хоч якоюсь мірою й спричиняється до формування нового расового типу, консолідується, змішу" ється з останнім.

Перехід від цих аналогічних культур в період з другого до першого тисячоліття перед Різдвом Христовим не зовсім ясний, але й свідчення археології й письмових джерел кажуть нам, що в останньому тисячолітті перед Різдвом на території України проходив інтенсивний процес еллінізації тубільного населення. Деякі вчені заперечували існування Ла-Тену на Україні. Але це було хибною гіпотезою. Той самий процес, що відбувався на заході (еллінізація тубільної людности), проходив і на Придніпров'ї, призвівши до витворення тотожніх культурних форм. Розкопки Хвойки в Зарубинцях і Самойловича в Корчуватій під Києвом, каталогізація наявних аналогічних пам'яток довели суцільне поширення в середньому Придніпров'ї в останні століття перед Різдвом однорідної культури, витвореної тубільним населенням під безпосереднім впливом еллінської культури північночорноморських міст. Коли Геродот (перша половина V віку перед Різдвом) говорив про елліно-стиків, він мав цілковиту рацію.

Відповідно до цього на основі цієї культури зару-бинецько-корчуватівського типу з останніх століть до Різдва витворюється культура "піль поховань" перших століть по Різдві, яка засвідчує не тільки високий розвиток культури й безпосередній зв'язок культури з античним середземноморським світом, але й надзвичайну густоту заселення та суцільне поширення цієї культури на всій території України — від Дністра й західного Бугу до Дінця й Дону. На сьогодні ми маємо вже понад двісті пам'яток цієї культури. Присутність значного антропологічного матеріялу дозволить уже в найближчий час точно

встановити расовий тип населення України в I—V ст. по Різдві, що дуже важливо для наступних антропологічних стверджень й висновків, оскільки ця археологічна культура збереглася до наших часів, етнографічне цілком виразно засвідчена в тотожніх формах і з тотожнім лискованим графічним орнаментом за наших часів на Західній Україні та Волині. Сучасна українська селянська миска, горщик, глек і т. д. безпосередньо сходить до форми типів та орнаментів посуду з "піль поховань" перших століть н. е. (Черняхів, Маслово, Привільне і т. д.).

Але стверджуючи прямий і безпосередній зв'язок сучасної етнографічної культури українського народу з антично-тубільною культурою "піль поховань" перших століть н. е., не треба забувати, що саме в середині першого тисячоліття (десь в IV—V ст.) по Різдві ця остання зникає в своєму суцільному поширенні на території України. Світова криза античного світу в бурхливих хвилях епохи великого переселення народів спричиняється до знищення цієї культури України в I—IV ст. по Різдві. На арені історії з'являються слов'яни. Своєрідний парадокс: історичні письмові джерела з II і I ст. виразно кажуть про слов'ян на території України, але з цього періоду ми маємо якнайменше археологічних пам'яток.

Проф. Вовк, говорячи про поширення українського антропологічного типу, обмежував поширення його рямками сучасної етнографічної території, заселеної українцями, дослідами людности, яка нині говорить українською мовою. Це відповідало народницько-лінгвістичній концепції з її ототожненням "народу" і "нації", але це не збігалося з історичною дійсністю. Мик. Костомаров свого часу в статті своїй "Дві руські народності" підкреслював спорідненість новгородців з українцями. Він мав для цього рацію, оскільки державна територія київського князівства (X—XII ст.), відповідно до територіяльно-суспільних стосунків цього часу, простяглася саме по річках і "водний шлях варяг в греки" визначав напрямок територіяльної приналежности земель до держави. Тим-то цілком природньо, що спільних антропологічних рис годилося б шукати не тільки в межах наявної для XIX—XX ст. етнографічної території України, але і поза її межами. Не тільки серед населення, яке говорить

нині українською мовою, але і серед населення, яке нині цією мовою не говорить. Посилаючись на власні спостереження, можна ствердити, що на Новгородщині виявляємо, як характеристичний для цієї території, той антропологічний тип, що його Вовк назвав як властиво український: високих брахіцефалів (субрахіцефалів) з темною пігментацією.

Розкопки городищ за останні десятиліття в Райках, Городську, Вишгороді та території Десятинної церкви в Києві тощо дали цілком достатній, якщо не сказати вичерпний, матеріял для антропологічних дослідів і тим самим для цілком історично певних висновків про антропологічний склад населення України в цей період (XI—XIII ст.). В цьому зв'язку перед дослідниками стоятиме завдання з'ясувати місцеві відміни українського антропологічного типу в межах давніх племінних територій та відповідно до цього виявити ці племінні відміни серед сучасної української людносги на тих же територіях.

Археологічна постановка антропологічної (расової) проблеми розв'яже методологічні труднощі в гіпотетичному поки то перенесенні расових категорій неолітичної доби на сучасний склад українського народу, з'ясує цілком конкретно на середині ланки іж неолітичними расами Європи та сучасною людністю України. Без цього підходу розв'язання накресленої проблеми лишатиметься нездійсненим.